

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ՀԱՄԱՌՕՏ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ

ԴՊՐԱՏԱՆՅ ՏՂՈՅ ՀԱՄԱՐ

ՇԱՐԱԳՐԵՑ

Յ. ՏԷՐ-ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ

ԹԷՆԴՈՍԻԱ

Ի Տպարանի Խաչիկեան Ուսումնարանի

1870.

ԼԵՈ
—
2030

195,

50K

1996

off. in 3 wks, w/pt 7 months 7-11-
y w/pt w/ing 18 ^{11.}/₉ 79.

by

18 1

Մուսսուս

Հյւսիսային

ՀԱՄԱՌՈՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԴՊՐԱՏԱՆՑ ՏՂՈՑ ՀԱՄԱՐ

ԵՍՐԱԳՐԵՑ

ՅՈՂ. Հ. ՏԷՐ-ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ

281

28266-629

ԹԷՆԴՈՍԻԱ

Ի Տպարանի Խաչիքանև Ուսումնարանին

1870

43804-4.7.

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ համառօտ դասագրքի կարօտութիւնը վաղուց տեսնելով՝ սիրով ձեռնարկեցի այնպիսի՝ ձեռք տալ նորա, որ պատմութեան գլխաւոր գիտելիքն ամփոփուին մէջը եւ երկրորդական նիւթերով մեր դեռահաս մանկանց միտքը ջմանրաբեռնուին:

Եւ որպէս զի որ եւ իցէ աշակերտ մէկ տարուան մէջ առանց դժուարութեան կարողանայ աւարտել այս դասագիրքը եւ Հայոց պատմութեան վերայ ջափաւոր տեղեկութիւն ունենալ, նախ՝ բոլոր պատմութիւնը քառասուն դաս բաժանեցի, այն մտքով որ եթէ շարածը մէկ դաս անգամ սովորի, դարձեալ մէկ տարուան մէջ քառասուն դասն եւս աւարտել կարողանայ. եւ ապա՝ ամէն գլխոյն վերջը նոյն գլխոյ մէջ պատմածին համառօտագոյն քաղուածքը դրի նոյն հարցական ոճովը, որպէս զի այն սերտած դասերուն ծուծը միշտ տպաւորուած մնայ իւր մտքին մէջ:

Բայց թէ որքան օգտակար կլինի իմ այս տեսակ յօրինուածը, — ժամանակն ինքնին կորոշէ. առ ժամս ինձ բաւական առհասարակեայ է այն բանինաց Հայերուն խրախոյսները, որք ձեռագիրս տեսնելով՝ շուտով տպագրել փութացուցին:

2030. 60

38 2034

Երևան

ՀԱՅԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Handwritten signature in red ink

Faint, mostly illegible Armenian text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

Дозволено Цензурою. С.-Петербургъ, 27 Ноября 1868 г.

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Կ Ա Չ Ա Ն Ց

ԳԱՍ Ա.

ՀԱՅԿԵՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՐՄԵՆԱԿ.

Մեր ազգի սկիզբն երբ եղաւ եւ ուստի յառաջ եկաւ .

— Սկիզբը ջրհեղեղէն քիչ մի վերջն եղաւ, եւ նոյ նահապետի Յարեթ որդիէն յառաջացաւ :

Ո՞վ եղաւ մեր ազգի առաջին նահապետը .

— ՀԱՅԿ անունով քաջ ճարգուն մէկը որ Յարեթի երրորդ սերունդն էր . վասն զի Յարեթի որդին էր Գաւեթ, Գաւեթի որդին Թորգոս եւ Թորգոսայ որդին Հայկ :

Handwritten mark or signature in the bottom right corner.

Հայկայ ժամանակ ինչ երեւելի անցք եղաւ Հայաստան.

— Նոյայ որդիքը Հայաստանի մէջ հետզհետէ բազմանալով ու երկիրը քիչ գալով իրենց, սկսան ուրիշ տեղեր երթալ, որոց մէջ էր եւ Հայկ: Նոքա իւրեանց ճանապարհորդութեան ժամանակ երբ Բաբելոնի Սեկսար կոչուած մեծ դաշտը հասան՝ ամբարտաւանութեամբ ուզեցին մէկ բարձր աշտարակ շինել այն տեղ, ուր Աստուած բարկանալով նոցա յանդգնութեանը՝ վեզուները խառնակեց:

Այն ժողովրդոց մէջ ո՞վ աւելի զօրաւոր էր.

— Բեկ կամ Նեբրոլթ անունով պարծենկոտ մարգուն մէկը, որ Քամայ թուր՝ Քուշայ որդին էր: Սա ժողովրդոց մեծ մասը բռնութեամբ եւ խոստամունքով իրեն հնազանդեցուց, եւ վերաները թագաւորելէն յետոյ ուզեց Աստուծոյ տեղ պաշտուիլ:

Այն ժամանակ Հային ինչ արաւ.

— Բեկայ ամբարտաւանութեանն ու յանդգնութեանը չզիմանալով՝ Հայաս-

տան դարձաւ իւր երեք հարիւր քաջ մարդիկներովը, որ էին իրեն որդիքը, թոռներն ու նոցա ընկերացած հաւատարիմ անձինքը:

Հայկ ինչպէս սկսաւ իւր իշխանութիւնը.

— Հայաստան դառնալէն վերջը մէկ քաղաք շինեց ու Հայկաշէն անուանեց, եւ իւր խոհական կառավարութեամբը բոլոր Հայաստանի բնակիչները սիրով հնազանդեցրնելով՝ աէր եւ գլուխ եղաւ ամենուն:

Բէլ երբ լսեց Հայկայ երթալն ինչ արաւ.

— Պատգամաւոր յուզարկեց առ Հայկ որ գայ հպատակի իրեն, սպառնալով՝ որ եթէ չհնազանդի՝ տունով տեղով կջնջէ զինքը:

Հայկ ինչ պատասխան տուաւ.

— Պատգամաւորը յետ դարձրնելով՝ վեհանձնութեամբ մերժեց Բեկայ անիրաւ սպառնալիքը. եւ իւր քաջ տղայքը, ծառայքն ու հաւատարիմ մարդիկը հետն առած՝ Բեկայ բազմաթիւ զօրաց դէմ՝ վանայ ծովուն մօտի ընդարձակ

դաշտին մէջ պատերազմի պատրաստուեցաւ :

Պատերազմն ինչպէս եղաւ եւ ով յաղթեց .

— Բէլ իրեն ուժին վերայ վստահանալով՝ Հայկայ վերայ եկաւ . Հայկ դիմացն ելաւ եւ իրեններովը մէկտեղ այնպիսի քաջութեամբ պատերազմեցաւ, որ Բէլ զարհուրած ուզեց յետ դառնալ մինչեւ մնացեալ զօրաց օդնութեան հասնիլը . բայց Հայկ ժամանակ չկորուսանելով՝ քաջեց իւր երեք-թեւեան ազեղը եւ այնպիսի ուժով զարկեց Բելայ կուրծքին, որ նետը նորա հագած երկաթի գրահէն անցնելով՝ կըռնըկէն դուրս ելաւ ու գետին խրուեցաւ :

Բելայ մարմինն ինչ եղաւ .

— Հայկ զմուսել տալով՝ տարաւ Հայաստանի մէջ մէկ բարձր լեռան վերայ թաղեց, որպէս զի ամենքն եւս տեսնեն այն Աստուծոյ դէմ ապստամբած ու հպարտութեամբ լցուած մարդուն վերջը . իսկ Բելայ սպանուած տեղոյն անունը Գերեզմակի կոչեց :

Բելայ մահուանէն վերջը Հայկ ինչ արաւ ու որչափ ապրեցաւ .

— Իսկոյն իւր բնակութեան տեղը դարձաւ եւ հայրաքար կառավարելով իւր տէրութիւնը՝ կարգեր կանոններ դրաւ, զանազան շինութիւններ արաւ, եւ 400 տարւոյ չափ ապրելէն վերջը ազգին իշխանութիւնը իւր Արմենակ կամ Արաւսակեակ որդւոյն յանձնելով՝ խաղաղութեամբ մեռաւ :

Հայկայ ժամանակ ինչ մասնաւոր բան պատահեցաւ Հայաստանի մէջ .

— Նոյ եւ իւր Նոյեմկար կինը վախճանեցան . յորոց առաջինը Նպոս լերին վերայ թաղուեցաւ, եւ երկրորդը՝ Նոյն լեռան քովը, որ յետոյ Մարսնդ, այսինքն Մայր սնդ կոչուեցաւ, որ վեր մայրն այնտեղ է կնշանակէ :

ԴԱՍ Բ.

ՀԱՅԿԱՅ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԷՆ ՄԻՆՉԵՆ ԱՐԱՄ.

Արմենակ ինչպէս մարդ էր եւ ինչ գործեր արաւ.

— Հայկայ պէս քաջ ու հայրենասէր էր: Սա ուզեց որ Հայաստանի ամեն կողմը մարդաբնակ լինի. ուստի իւր Մանաւազ ու Խոռ եղբայրները Հարք գաւառը թողուց ու ինքը Հայաստանի հիւսիսակողմը գնաց, ուր մէկ բարձրը լեռան մօտ բնակութիւն հաստատելով՝ լեռը Արագած անուանեց եւ իւր բնակած տեղը՝ Արագածոսն:

Արմենակայ միւս եղբարց վերայ ինչ կպատմուի.

— Նոքա եւս Հարք գաւառին մէջ սկսան զանազան քաղաքներ շինել, ինչպէս Մանաւազակերտ, եւ հետո՛հետէ այնքան բազմացան որ հազարաւոր տարիներ ցեղերը շարունակուելով՝ իւրեանց անունովը Մանաւազեանք ու Խոռխոռունիք կոչուեցան: Սոցա պէս եղաւ

նաեւ Արմենակայ Բագ որդւոյն ցեղը, որ Բզնունիք ասուեցան:

Գանձի տարի իշխեց Արմենակ, ո՛վ յաջորդեց նորա եւ ինչ արաւ.

— Արմենակ քառասունեւեկեց տարի իշխեց եւ աէրու թիւնը իւր Արաւայիս որդւոյն թողլով՝ խաղաղութեամբ մեռաւ: Արամայիս իւր հօրը հետեւելով իշխանութեան սկիզբները Արարատ գաւառին մէջ՝ Գեհովն գետին մերձակայքը մէկ քաղաք շինեց, եւ իւր անունովը Արեւախ կոչեց, որ վերջը թագաւորանիստ եղաւ մինչեւ Հայկազանց իշխանութեան բարձուիլը. իսկ գետը իւր Երաս թոռին կոչմամբը Երաս կամ Երասիս անուանեց:

Արամայիսի որդւոց վերայ ինչ գիտելիք կայ.

— Կպատմեն թէ նորա որդւոց մէկը Եարա՝ սաստիկ շատակեր լինելուն պատճառաւ՝ Արամայիս Ախուրեան գետին մօտ եղած պտղաբեր դաշտերը յուղարկեց զինքը որ հանգիստ ապրի, որով բոլոր գաւառը նորա անուամբը Եիրակ կոչուեցաւ:

Արամայիսին տեղն ու վ անցաւ եւ
խնչ կալամուրի վերան.

— Իւր Անասիա որդին, որ Արարատ
լեռը Մասիս անուանեց: Սա երեք
որդի ունէր. — Գեղամ, Փառոսի եւ Յոշակ
անուանեցով, որոց հետ մէկտեղ Արա-
րատ լեռան մերձակայքը երկու աւան
շինեց՝ մէկմէկէ միօրեայ ճանապար-
հի հեռաւորութեամբ, եւ Փառոսին
ու Յոշակին ընծայեց, որ յետոյ նոցա
անուամբը Փառասիս ու Յոշակիս կոչուե-
ցան: Իսկ Գեղամը հետն առնելով՝ Ար-
մաւիր դարձաւ. եւ երեսուներկու տա-
րի ազգին վերայ իշխելէն վերջը՝ տէ-
րութիւնը Գեղամին յանձնեց եւ խա-
ղաղութեամբ մեռաւ:

Գեղամն ինչ յիշատակի արժանի
գործ արաւ.

— Սա քիչ ժամանակէն ազգին կա-
ռավարութիւնը իւր Հարմա որդւոյն
յանձնելով՝ զնայ Սեւանայ ծովու եզե-
րաց վերայ մէկ աւան շինեց եւ իւր
անուամբը Գեղարհունի կոչեց. այս եղաւ
պատճառ որ յետոյ ծովն եւս Գեղա-
մայ ծով անուանեցաւ: Գեղամ այս տե-

՝ ղերը՝ իւր Սիրակ որդւոյն ընծայեց, եւ
Արմաւիր գառնալու ժամանակը մէկ
նոր քաղաք շինեց Գեղամե (*) անուանով,
յորում եւ մեռաւ: Իսկ Սիրակ այն տե-
ղերը հետզհետէ շինութիւններով զար-
դարեց, որով բոլոր երկիրը նորա ա-
նուանովը Սիրակսե կամ Սիրնիք ասուե-
ցաւ:

Հարմայի վերայ ինչ կալամուրի.

— Սորա ժամանակ Հայաստանի շր-
ջակայ ազգերը Հայոց խաղաղ տէրու-
թեան դէմ՝ թշնամանալով ու քանի
մի տեղերուն աիրելով, Հարմա Արմա-
ւիր քաղաքը քարէ պարիսպով պա-
տեց, հոյակապ մարտիոցներ շինեց եւ
երեսուներկու տարի իշխելէն ու Հայ-
աստանը թշնամիներէն պաշտպանելէն
յետոյ՝ տէրութիւնը իւր Արամ որ-
դւոյն թողուց:

(*) Այս քաղաքը Գեղամայ Գառնիկ Թոռ նո-
րոգեց, որոյ անունովը յետոյ Գառնի ասուեցաւ:

ԴԱՍ Գ.

ԱՐԱՄ ԵՒ ՆՈՐԱ ՔԱՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ .

Արամ ինչո՞վ անուանի եղաւ եւ ինչ յաղթութիւններ արաւ .

— Արամ անուանի եղաւ իւր զանազան քաջութիւններովը, բնական խելացիութեամբն ու պատերազմի յարմարութեամբը, որով Հայկազանց մէջ ամենէն մեծանունը եղաւ: Սորա մեծամեծ յաղթութեանց առաջինն այս էր, որ երբ Հայաստանի մէկ մասին վերայ Մարաց կամ Մեդացուց Նիւսար իշխանին բռնանալը տեսաւ, յիսուն հազար քաջ զօրք ժողովեց սաստիկ կոտորած արաւ, զիւր քարը բռնեց Արմաւիր բերաւ եւ հրաման արաւ որ մէկ բարձր աշտարակի ծայրը հանելով՝ երկաթէ ցից զարնեն նորա ճակատը: Արամ Նիւսարի երկրին վերայ հարկ դրաւ մինչեւ Զարասպ լեռը, եւ երկրին կառավարութիւնը Սիսակեանց յանձնեց:

Արամայ երկրորդ պատերազմը որո՞յ դէմ եղաւ .

— Բարեւազուց Բարշաւ իշխանին դէմ, որ քառասուն հազար հետեւակ եւ հինգ հազար ձիաւոր զօրքով Հայաստանի վերայ վաղեց. բայց քաջայաղթն Արամ յանկարծ վերայ հասնելով՝ թշնամուոյն զօրքին կէսը կոտորեց, կէսը հալածելով Կորդուաց ազգին մէջը ցրուեց եւ զինքն եւս բռնելով սպաննեց:

Երրորդ յաղթութիւնն ինչ կերպով կպատմուի .

— Կապադովկացուց Պայսապիս իշխանը լսելով որ Արամ քառասուն հազար զօրքով իւր երկրին մօտերն եկել է, եւ վախնալով որ Կապադովկիոյ եւս տիրէ, բոլոր ուժովը Արամայ դէմ ելաւ. բայց Արամ սորա եւս սաստիկ կոտորածով հալածելէն ու մինչեւ Միջերկրական ծովուն կղզիները փախցնելէն վերջը բոլոր Կապադովկիոյ տիրեց, Մշակ անունով մէկ հայ մարզպան դրաւ այն տեղ, քաղաքին մէջ տասը հազար զօրք թողուց եւ հրաման հանեց որ տեղւոյն բնակիչները մեր լեզուն սովորելով հայերէն խօսին:

Մշակ մարդպանը կապագովկիոյ մէջ ինչ երեւելի գործ արաւ .

— Մէկ քաղաք շինեց եւ իւր անուանովը Մշակ անուանեց, որ կապագովկացիք լաւ հնչել չկարողանալով՝ Մաժակ կատէին: Այս քաղաքն էր որ վերջը Տիգրան երկրորդի քրոջ որդին փոքր Միհրդատը նորոգելով ու ընդարձակելով՝ ի պատիւ Հռովմայեցոց Յուլիոս կեսար ինքնակալին կեսարիա անուանեց, որ հետզհետէ ալաւազուելով՝ այժմ Գալսերի կամ Ղալսերի կասուի:

Կապագովկիոյ տիրելէն վերջը Արամ ինչ արաւ .

— Հայաստանը թշնամիներէն սպահոյցած տեսնելով՝ սկսաւ նորա բարեկարգութեանը վերայ հոգ տանել եւ նոր նուաճած երկիրները հայրաբար ինամել. որով Արամայ քաջայազթ անունը օտար ազգաց մէջ այնքան տարածուեցաւ, որ մեր ազգը նորա անունովն սկսան Արմէն կամ Էրմէնի (Արամեան) կոչել եւ մեր աշխարհը Արմէնիա:

Արամայ ժամանակ ո՞վ թագաւորեց Ասորեստանի մէջ .

— Նիևոս: Սա իրմէ յառաջ եղած քաջերուն պատմութիւնը կարգալով՝ տեսաւ որ Բելայ սպաննոզը մեր Հայկ նահապեան եղած է, ուստի թէեւ ի սկզբան պատերազմի պատրաստուեցաւ որ նորա յաջորդներէն առնու վրէժը, բայց Արամայ քաջութիւններէն վախնալով՝ յետ կեցաւ գիտաւորութենէն, միանգամայն եւ հետը բարեկամութիւն հաստատելու համար՝ մարգարտազարդ թագ յուղարկեց Արամայ:

Արամ սրջափ ժամանակ իշխեց ու երբ մեռաւ .

— Յիսունութը տարի Հայաստան աշխարհը կառավարեց, տէրութեան սահմանները մեծամեծ քաջութիւններով ընդարձակեց, հայրենի լեզուն կապագովկիոյ մէջ տարածեց եւ իւր քաջահրուշակ ու պանծալի անունը մեր ազգի անուանը հետ անմահացընելէն յետոյ՝ տէրութեան իշխանութիւնը իւր Արա որդւոյն յանձնեց ու Բրիտանիա 1769 տարի յառաջ մեռաւ:

1241 / 29-1922

ԳԱՍ Գ.

ԱՐԱՅԷՆ ՄԻՆՉԵՆ ԳԱՐՈՅՐ.

Արայի վերայ ինչ կպատմուի.

— Արա իւր հօրը նման հոգ տանելով Հայաստանի բարեկարգութեանը շատ պատիւ ընդունեցաւ նինոսէն. եւ իւր բնակած աշխարհը (որոյ գլխաւոր քաղաքն էր Արմաւիր) հետզհետէ այնքան շէնցուց որ իւր անունովը Արարւս կամ Արարւսեան կոչուեցաւ: Սա իւր գեղեցկութեան համար Արա Գեղեցիկ ասուեցաւ, եւ այն էր պատճառը որ Ասորւոց նինոս թագաւորի Շաւիրաւ անունով կինը՝ իւր էրկանը մահուանէն վերջը՝ Արայի հետը կարգուիլ ուղելով, խոտացաւ նորա որ իրեն հետ մէկտեղ Ասորեստանի եւս թագաւորէ Արա. բայց երբ վերջինս իւր առաքինութիւնն ու ողջախոհութիւնը պահելով՝ յանձն չառաւ, Շամիրամ պատերազմի ելաւ Արային գէմ, եւ կռիւր տաքցած ժամանակ Արայն զարնուեցաւ ու մեռաւ, թէեւ Շամիրամ պատուիրած էր իւր քաջերուն որ ողջ բռնեն զինքը:

Շամիրամ ինչ արաւ Հայաստանի մէջ.

— Մեր աշխարհի պողաբեր հողը, մաքուր ու զովարար օդը, աղբիւրներուն ու գետերուն շատութիւնն ու յըստակութիւնը տեսնելով՝ ուղեց իրեն մէկ ամարանոց շինել. այս բանիս համար Աղթամարայ ծովուն եզերքն ընտրեց ու այնտեղ մէկ ամուր բերդաքաղաք շինել տուաւ Շաւիրաւակերտ անունով, որ յետոյ Վան կոչուեցաւ:

Հայոց իշխանութիւնը որոյ յանձնեց Շամիրամ.

— Արայի Կարդու որդուն, որ երբ Ասորւոց թագուհւոյն հետ միացած Շամիրամայ նինուար անունով ազատամբ որդւոյն գէմ պատերազմի ելան՝ երկուքն եւս յաղթուեցան ու մեռան:

Ո՞վ յաջորդեց Կարդուի.

— Նորա Անուշաւան որդին, որ թէեւ իւր տասնեւչորս տարեկան հասակին գերի ընկած էր նինուասայ ձեռքը, բայց իւր սիրելի լինելովն ու բարեկամաց միջնորդութեամբը ազատեցաւ գերութենէն, եկաւ իւր հայրենեացը

տիրեց, եւ վաթսուն տարի ազգը կա-
ռավարելէն վերջը մեռաւ:

Անուշաւանի տեղն ո՞վ անցաւ.

— Ինքն անգաւակ լինելով՝ Հայկայ
ցեղէն մէկմէկու ետեւէ զանազան ան-
ձինք իշխեցին մինչեւ Պարոյրի թա-
գաւորելը, որոց անունները միայն գը-
րուած են պատմութեան մէջ, եւ են.
Պարկ, Արբակ, Չաւան, Փառնակ, Սուր,
Հաւանակ կամ Հոնակ, Վաշակ, Հայկակ
սուաջին, Աւբակ սուաջին, Առնակ, Շաւարշ
սուաջին, որ Շաւարշան կամ Արսազ քա-
ղաքը շինեց Վասպուրականի մէջ. այլ
եւ Նորայր, Վսաւ, Կար, Գոռակ, Հրակ
սուաջին, Ըննակ, Գոյակ, Հորոյ եւ Չարնայր:

Զարմայրայ վերայ քնչ կպատմուի.

— Սորա իշխանութեան ժամանակ
Յունաց եւ Տրոյացւոց մէջ պատերազմ
բացուելով՝ Տրոյացւոց Պրիստնոս թագա-
ւորը օգնութիւն խնդրեց Ասորեստան-
ցւոց Տեւսանոս թագաւորէն եւ մեր Զար-
մայր նահապետէն: Տեւսամոս չկամե-
նալով անձամբ պատերազմի երթալ,
գորբը մեր Զարմայրին յանձնեց, եւ սա

իւր զօրաց հետ միացընելով՝ Տրոյիա
գնաց, ուր պատերազմն սկսուելուն պէս՝
թէեւ Հեկտորի հետ միացած մեծա-
մեծ հարուածներ արին, բայց վերջը
Յոյնք աւելի զօրաւոր գանուելով՝ եր-
կուքն եւս Ա. քիլլէսէն սպանուեցան:

Զայրմայրէն յետոյ որչափ նահա-
պետք նստան Հայաստանի մէջ.

— Տասներկու, որք նշանաւոր գործ-
չանելով՝ անունները միայն գիտեմք
պատմութենէն. այսինքն՝ Շաւարշ Բ,
Պերճ Ա, Արբուն, Պերճ Բ, Բագրակ Երկայ-
նակեաց, Հոյ, Յուսակ, Աւբակ Բ, Կայսրակ,
Փառնուսագ Ա, Փառնակ Բ եւ Սկայորդի:
Վերջինս Փառնակ երկրորդի անհոգու-
թենէն Ասորւոց ձեռքն անցած քա-
ղաքները կրկին գրաւեց ու 17 տարի
Հայաստանը կառավարելէն յետոյ՝ տէ-
րութիւնը իւր Պարոյր որդւոյն թողուց,
եւ ինքը Բրիստոսէ 748 տարի յառաջ
խաղաղութեամբ մեռաւ:

ԳԱՍ Ե.

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ.

ՊԱՐՈՅՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԵՐՈՒԱՆԴ ԱՌԱՋԻՆ.

Պարոյրին վերայ ինչ գիտելիք կայ.

— Սորա ժամանակը Ասորեստանի մէջ Սարգանսարայ անունով մէկ անհոգ թագաւոր կար, որոյ իշխանութեան տակ էին Մարք, եւ որոց վերայ կուսակալ գրուած էր Վարբակէս մեղացին: Այս կուսակալը Սարգանսարային դէմ ապստամբելով՝ դաշնակից եղաւ մեր Պարոյր նահապետին ու Բաբելոնի Բեղեսիս իշխանին հետ, եւ նինուէի տիրելէն վերջը՝ երկուսին եւս թագ եւ թագաւորական գաւազան տուաւ. որով Պարոյր Հայկազանց իշխանութեան առաջին պսակաւոր թագաւորն (*) եղաւ՝ եւ 48 տարի թագաւորելէն վերջը՝ աղգին կառավարութիւնը իւր Հրաչեայ որդւոյն յանձնելով մեռաւ:

(*) Պարոյրէն առաջ Թէեւ Հայք Ասորեստանի իշխանութեանը տակ ըէին, բայց մեր ազգի տիրապետները բազումը ըէին կոչուած:

Պարոյրի ժամանակ ուրիշ ինչ պատահեցաւ.

— Ասորոց Սենեքերիմ թագաւորի Ադրաւեյիք եւ Սանասար որդիքը իւրեանց հայրն սպաննելով՝ Հայաստան փախան, եւ յետոյ մեծամեծ նախարարութիւններ ձեւացան՝ Սանասուրի կամ Սասուրի՝ որպէս նաեւ Արծրունիք եւ Գնունիք անուններով:

Պարոյրէն յետոյ որոնք թագաւորեցին.

— Հրաչեայ, Փառնարագ Բ, Պանոյն, Կոռնակ, Փարոս, եւ Հայկակ Բ: Վերջինս Բաբելոնց նաբուգոդոնոսոր թագաւորին հետ միանալով Երուսաղեմի վերայ զնաց, եւ յաղթութեամբ վերադառնալու ժամանակ հետը մէկտեղ Հայաստան բերաւ Շաւրաս անունով հրեայ իշխանը, որոյ Բագուրոս որդւոյն ճիւղէն Բագրատունեաց նշանաւոր ցեղը յառաջացաւ:

Ո՞վ յաջորդեց Հայկակայ.

— Իւր որդին Երուանդ Ա, որոյ քրոջը հետ Վարդգէս իշխանը կարգուելով՝ Բասաղ գետոյն վերայ եղած Արաիմէգ

քաղաքին տեղը Վարդգես աւանը շինեց, որ յետոյ Վաղարշ Թագաւորը նորոգեց եւ Վաղարշապատ անուանեց: Այս երուանդը չորս տարի միայն Թագաւորելուն համար՝ Սակարակեաց ասուեցաւ:

ԴԱՍ Զ.

ՏԻԳՐԱՆ ԱՌԱՋԻՆԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ՀԱՅԿԱԶԱՆՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒ-
ԹԵԱՆ ՎԵՐՁԱՆԱԼԸ.

Ո՞վ էր Տիգրան առաջին եւ ինչ նշանաւոր գործեր արաւ.

— Երուանդայ որդին, որ Հայկազանց մէջ աշխարհակալութեան կողմանէ ամենէն երեւելի՝ Թագաւորը կհամարուի: Սա Հայկայ ու Արամայ նման հայրենասիրութեամբ լցուած՝ շրջակայ ազգաց տիրեց, եւ Յայները նուաճելով ընդարձակեց իւր տէրութեան սահմանները. Ժողովրդեան մէջ կարգկանոն դրաւ եւ զինուորական դասը կրթութիւններով բարեկարգեց:

Մարաց Աժդահակ Թագաւորն ինչն թշնամացաւ Տիգրանայ հետ եւ ինչ արաւ.

— Պարսից Կիւրոս Թագաւորին հետ բարեկամութեան դաշինք դնելուն համար թշնամացաւ. բայց տեսնելով որ քաջութեամբ պիտի չկարողանայ Տիգրանայ դէմ ելնել, առ երեսս բարեկամ ձեւացաւ. նորա Տիգրանուհի քոյրը խարդախութեամբ կնութեան առաւ, որուն իւր սրտի չարութիւնը յայտնելով՝ ուղեց հաւատացրնել թէ նորա Տիգրան եղբոր Կիւրոսին հետ միանալուն պատճառն այն է, որ իւր (Աժդահակայ) փառացը նախանձելով կուզէ Մարաց Թագաւորութիւնը յափշտակել. ուստի պէտք է եղբորդ կեանքը մէկ կերպով վերցրնելու հնարքը գտնես, ասաց, որ մեր կեանքը ապահովնայ. ապա թէ ոչ՝ տիկնութենէ կը ձգեմ զքեզ:

Տիգրանուհին կատարեց Աժդահակայ կամքը.

— Ոչ. վասն զի նա թէեւ ի սկզբան առ երեսս ուրախութեամբ յօժարացաւ, բայց յետոյ Աժդահակայ չար

գիտաւորութիւնը հաւատարիմ մարդկանց ձեռքով ծածկաբար իմացուց իւր Տիգրան եղբօրը, եւ սա խոհեմութեամբ պատերազմն ուշացընելով՝ նախ իւր Տիգրանուհի քոյրը Աժգահայ ձեռքէն ազատեց, եւ ապա Կիւրոսի հետ մէկտեղ Մարաց աշխարհը մտնելով՝ անձամբ սպաննեց զԱժգահակ, որով կատարեալ հատուցումն եղաւ նորա սոսկալի խորհրդոյն:

Աժգահակէն յետոյ Տիգրան ինչ արաւ եւ երբ մեռաւ.

— Աժգահայ Անոյշ անունով առաջին կինը, որդիքն ու Մարաց աշխարհէն բերած տասը հազար գերիները Հայաստանի Արարատ նահանգին մէջ բնակեցուց, յորոց սերեցան Վիշապագունի կամ Մուրացակ կոչուած ցեղը: Իւր շինած Տիգրանակեռս (Տիարպէքիր) քաղաքը Տիգրանուհի քրոջն ընծայեց, յորմէ Ոսակ կամ Ոսակիկ ասուած ազատ ցեղը յառաջացաւ. եւ քառասունեակն գ տարի հեռատեսութեամբ ու խոհեմութեամբ Հայաստանը կառավարելէն վերջը՝ Քրիստոսէ 520 տարի յառաջ վախճանեցաւ:

Ո՞վ էր Վահագն եւ ինչ կպատմուի վերան.

— Տիգրան առաջնոյ երեք որդւոց կրտսերը, որ իւր քաջութիւններուն համար ժամանակակիցք վերան շատ երգեր յօրինեցին, եւ Վրացիք նորա արձանը կանգնելով՝ երկար ժամանակ զինքը պաշտեցին: Սորա ցեղը Վահունիի կամ Վահնունիի կոչուեցաւ:

Վահագնէն յետոյ որոնք թագաւորեցին.

— Որդւոց որդի յաջորդելով՝ թագաւորեցին Սուսակ, Ներսէս, Զարեհ, Արզակ եւ Բայզակ, որոց վերայ մասնաւոր պատմութիւն չկայ: Բայգամէն վերջը թագաւորեց Վակ, որ Շամիրամակերտ քաղաքը նորոգելով՝ իւր անուամբը Վան կոչեց: Սորա յաջորդն եղաւ Վահե, որ Աղեքսանդր մակեդոնացւոյն դէմ արած պատերազմին մէջ մեռաւ:

ԴԱՍ Է.

ԿՈՒՍԱԿԱԼԻՔ.

ՄԻԼՐԱՆԷՆ ՄԻՆՉԵՆ ԱՐՏԱՆԱՉԻ ՎԵՐՁԻՆ.

Վասէէն յետոյ որոնք իշխեցին Հայաստանի .

— Մակեդոնացւոց կամ Ասորւոց թագաւորներէն յուզարիււած իշխանները, որ Կուսակալ կասուէին : Սոցա մէջ առաջինն եղաւ Միհրան, որ հինգ տարի Հայաստան կենալէն վերջը՝ Ագեքսանգրի Պերդիկկաս զօրապետը յետ կանչեց զինքը, եւ տեղը նեոպսղոմեոս անունով մէկ իշխան յուզարիեց, որ իւր չար բնաւորութեամբը մեծ նեղութիւն տալով Հայոց, Ադուարդ անունով Սիւնեաց քաջ նախարարը՝ Կապագովիացւոց թագաւորի Սրիթէոս որդւոյն խորհրդովն ապտամբեցաւ Մակեդոնացւոց տէրութենէն ու նէոպտղոմէոսի գէմն ելնելով՝ զինքը Հայաստանէն հալածեց :

Պերդիկկաս Ագուարդայ ապտամբութիւնը լսելով ինչ արաւ .

— Իսկոյն Կապագովիոյ եւմեմես կուսակալը յուզարիեց, որ բռնութեամբ հնազանդեցընել չկարողանալով՝ մարդ յուզարիեց Ագուարդայ որ կրկին ընդունէ զնէոպտղոմէոս, եւ տարուէ տարի նորա ձեռքովը արուի Մակեդոնացւոց՝ Հայաստան աշխարհին հարկը :

Ագուարդ ընդունեցաւ եւմեմեսի առաջարկութիւնը .

— Այս վասն զի այնուհետեւ նէոպտղոմէոսը իբրեւ Ագուարդին երկրորդը կեցաւ Հայաստանի մէջ, մինչեւ որ եւմեմէսէն ապտամբելով՝ պատերազմին մէջ սպանուեցաւ . յետ որոյ Ագուարդ միապետ մնաց եւ 33 տարի իշխելէն վերջը մեռաւ :

Ագուարդէն յետոյ որոնք իշխեցին Հայաստանի .

— Հրակե եւ Արտաւազ : Վերջինս Սելեւկիացւոց (Ասորւոց) Անտիոքոս Գ թագաւորէն ապտամբելով՝ սկսաւ ինքնազուլի տիրել Հայաստանի . բայց երբ Անտիոքոս շատ զօրքով Հայաստանի վերայ եկաւ, Արտաւազ ընծաներ յուզարիեց ու սիրտն առնելով խոստացաւ

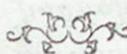
բոլոր հարկը վճարել. եւ այնպէս 50 տարի իշխելէն վերջը մեռաւ:

Արտաւագին տեղն ո՛վ գրուեցաւ կուսակալ.

— Արսաշիսս եւ Զահրաս հայ իշխանները, որ Հռովմայեցւոց օգնութեամբը Սելեւկիացւոց դէմ ապստամբելով՝ Զահրատ Փոքր Հայոց վերայ թագաւորեց, իսկ Արտաշիսս Մեծ Հայոց վերայ, ուր Արսաշուս քաղաքը շինեց:

Արտաշիսս միշտ ինքնագլո՛ւխ մընաց.

— Ոչ. վասն զի Անախոքոս Դ թագաւորելուն պէս պատերազմի ելաւ Արտաշիսայ վերայ եւ բռնութեամբ հարկադրեց սովորական հարկը տալ Սելեւկիացւոց: Արտաշիսսէն յետոյ իշխեց Հայաստանի՝ իւր որդին Արսաւագոյ՝ վերջին կուսակալը, որ տասը տարի իշխելէն յետոյ Պարթեւաց Արշակ թագաւորէն յաղթուեցաւ:

ԲԱՂՈՒՍԾԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Հ Ա Յ Կ Ա Ջ Ա Ն Ց Ի Շ Խ Ա Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն .

Դ Ա Ս Ը .

Հ Ա Յ Կ Է Ն Մ Ի Ն Ջ Ե Ի Պ Ա Ր Ո Յ Ր Ի Թ Ա Գ Ա Ի Ո Ր Ե Լ Ը .

Ո՛վ եղաւ մեր ազգին նախահայրը .

— ՀԱՅԿ, որ Թորգոմայ որդին էր կամ Նոյ նահապետի Թուան Թուը: Սա բարեկնի աշտարակաշինութեան ժամանակ Բելայ յանդգնութիւններուն համբերել չկարողանալով, իւր որդիքն ու Թուուանքը առաւ. Հայաստան դարձաւ, ուր յիսուն տարի նահապետութիւն անելով Բրիստոսէ 2026 տարի յառաջ մեռաւ:

Հայկայ երեք որդւոց վերայ Քնչ կպատմուի .

— Արմենակ՝ որ Հայկայ պէս քաջ ու հայրենասէր էր, Արմաւիր քաղաքը շինեց, Հայաստանի ամէն կողմը շէնցուց. եւ իւր Մակաւաղ ու Խոռ եղբայրները այլ եւ այլ տեղեր յուղարկեց քաղաքներ շինելու:

Արմենակէն մինչեւ Արամ որոնք իշխեցին .

— Երբ Արմենակ մեռաւ, տեղն անցաւ իւր որդին Արամայիս: Սորա յաջորդն եղաւ Ամասիա, որ Արարատ լեռը իւր անունովը Մասիս անուանեց: Իւր տեղն անցաւ Գեղամ որդին, որ Սեւանայ ծովակը՝ Գեղամայ ծով անուանեց: Գեղամայ յաջորդն եղաւ Հարմա, որ զանազան շինութիւններ արաւ. Հայաստանի մէջ եւ տէրութիւնը Արամ որդւոյն Թողլով մեռաւ:

Արամայ վերայ ինչ գիտելիք կայ .

— Արամ հայրենասէր ու քաջ լինելով՝ Հայաստանը այնպէս բարեկարգեց, որ բոլոր մերձակայ ազգերը մեր աշխարհին վերայ նախանձելով՝ հեռզհեռէ պատերազմի ելան նորա դէմ. բայց ամէնքն եւս յաղթուեցան . վասն զի Արամ՝ Մարաց Նիւքար իշխանը բռնելով՝ Արմաւիր քաղաքին մէջ ցից զարկաւ ճակատը, Բարեւացոց Բարշամ իշխանն սպաննեց եւ Կապադովկացոց Պայպլիս իշխանը հալածեց ու նորա երկրին տիրելով՝ հրաման տուաւ բնակիչներուն հայերէն խօսելու, որով Արամայ քաջութեանց համբար մինչեւ հեռաւոր տեղեր երթալով՝ մեծամեծ թագաւորք անգամ սկսան վախնալ իրմէ, ինչպէս Ասորոց Նինոս թագաւորը, որ Արամայ յաղթութիւնները լսելով՝ մէկէն մարգարտազարդ թագ յուղարկեց ու բարեկամութիւն հաստատեց հետը :

Ինչո՞ւ օտարազգիք մեր ազգը Արմէն կամ Էրմէնի եւ մեր երկիրն Արմենիա կանուանեն .

— Վասն զի Արամայ ժամանակն սկսան ճանաչել մեր ազգը եւ հետեւապէս մեր երկիրը :

Արամէն մինչեւ Պարոյր որոնք իշխեցին .

— Արամայ յաջորդն եղաւ իւր որդին Արա Գեղեցիկ, յետոյ Կարդոս, Անուշաբան եւ այլն, ընդ ամենայն մինչեւ Պարոյր 35 նահապետք (1769—748), որք ամէնը մէկտեղ 1021 տարի իշխեցին : Սոցա շատին անունը եւ քանի մի հատին համառօտ պատմութիւնը միայն գիտեմք :

ԳՍՍ Թ.

ՊԱՐՈՅՐԵՆ ՄԻՆՉԵՆ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԱՆԱԼԸ .

Հայկազանց տէրութեան առաջին թագաւորն ո՞վ եղաւ .

— Պարոյր, որ Մարաց Վարբակէս իշխանէն թագ եւ թագաւորական գաւազան ընդունեցաւ : Սորա ժամանակ Հայաստան փախան Ասորոց Սենեքերիմ թագաւորի որդիքը, յորոց *Արծրուհիք* եւ *Սակառուէք* մեծ նախարարութիւնները ձեւացան :

Պարոյրէն մինչեւ Տիգրան որոնք թագաւորեցին .

— Հրաչեայ, Փառնուազ երկրորդ, Կոռնակ, Փառոս, Հայկակ երկրորդ եւ Երուանդ առաջին (700—565), որոց վերայ պատմութիւն չունենալով՝ միայն այսքանս գիտեմք, որ Հայկակ երկրորդը Բարեւացոց Նարուգոդոնոսոր թագաւորին հետ Երուսաղէմն առնելու համար նիզակակցութիւն անելով՝ յաղթութեամբ վերադարձած ժամանակը՝ Հայաստան բերաւ *Շարխատ* անունով հրեայ իշխանը, որոյ Բագարատ որդիէն Բագրատունաց ցեղը յառաջացաւ :

Տիգրան առաջինն ո՞վ էր .

— Երուանդ առաջնոյ որդին, որ իւր վառ հայրենասիրութեամբը, զանազան քաջութիւններովն ու ժողովրդոց եւ զինուորաց մէջ արած բարեկարգութիւններովը Հայկազանց ամենէն երեսիլի թագաւորն եղաւ : Սա շինեց Տիգրանակերտ քաղաքը եւ իւր Տիգրանուհի քրոջն ընծայեց, որ Մարաց Ածղաիակ թագաւորի կինն էր :

Վահագնէն մինչեւ Վահէ քանի թագաւորք եղան .

— Ուժը թագաւորք, այսինքն Վահագն, Առաւան, Ներսէի, Չարեի, Արմոգ, Բայգամ, Վան եւ Վահէ (320—328), որ Աղեքսանդր Մակեդոնացոյն դէմ արած պատերազմին մէջ մեռաւ եւ Հայկազանց տէրութիւնը վերջացաւ :

Վահագն եւ Վան թագաւորաց վերայ ինչ կպատմուի .

— Վահագնը իւր Տիգրան հօրը պէս զարմանալի քաջութիւններ անելով՝ վրան շատ երգեր յօրինեցին, եւ Վրացիք նորա արձանը կանգնելով աստուծոյ տեղ պաշտեցին . իսկ Վան այսու միայն անուանի է, որ Շամիրամակերտ քաղաքը նորոգելով՝ Վան անուանեց :

Հայկազանց թագաւորութենէն յետոյ որո՞նք կառավարեցին մեր Հայաստան աշխարհը .

— Մակեդոնացոց կամ Ասորոց թագաւորներէն յուղարկուած իշխանները, որք կուսակալք կասուէին (325—149) : Սուք ուժը հատ եղան, որք իւրեանց կուսակալութեան միջոցին, այսինքն 177 տարուան մէջ վնասներէ զատ օգուտ չտուին Հայոց :

Հայկազանց տէրութիւնը քանի տարի քշեց, որքան տիրապետք ու կուսակալներ ունեցաւ եւ երբ վերջացաւ .

— 1749 տարի քշեց, 59 տիրապետք եւ 8 կուսակալներ ունեցաւ ու Գրիստոսէ 150 տարի յառաջ վերջացաւ :

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ա Ր Շ Ա Կ Ո Ւ Ն Ե Ա Յ

Գ Ա Ս Ժ .

ՎԱՂԱՐՇԱԿԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՐՇԱԿ ԱՌԱՋԻՆ .

Արշակունեաց թագաւորութիւնն յուճմէ սկսաւ .

— Արշակ անունով Պարթեւ թագաւորէն սկսաւ, որ Սելեւկիացոց կամ Ասորեստանեայց յաղթեց, եւ Պարթեւաց թագաւորութեան սահմանները հետզհետէ ընդարձակելով՝ եկաւ Հայաստանի եւս տիրեց, երկրին բնակչաց վերայ իւր Վաղարշակ եղբայրը թագաւոր դրաւ (Գրիստոսէ 149 տարի յառաջ), որով Արշակունեաց թագաւորութիւնն սկսաւ :

Վաղարշակ ինչպէս սկսաւ իւր
Թագաւորութիւնը .

— Արշակայ պատուէրին համաձայն
պատերազմի ելաւ Հայաստանի հիւսի-
սային-արեւմտեան կողմն եղած ազգաց
դէմ, եւ յաղթութեամբ գառնալէն
վերջը՝ Մծբին քաղաքի մէջ գրաւ ա-
թուը, որ Ասորոց երկրին ու Հայաս-
տանի մէջտեղերը կընկնի: Վաղարշակ
այն պատերազմին մէջ Հայոց քաջու-
թիւնն ու տիրասիրութիւնը տեսնելով՝
իրեն ազնիւ բարքովը՝ բնական հետա-
քըրքրութիւն ունեցաւ նոցա նախնեաց
պատմութիւնը կարգալ եւ իմանալ-
բայց Հայաստանի մէջ չգտնելով այն
պատմութիւնը, Մար Աբաս Կասիկա ա-
նունով ասորի ուսումնականը յուղար-
կեց նինուէ, ուր Վաղարշակայ եղբոր
մեծին Արշակայ հրամանաւը գնաց Մար
Աբաս տեղւոյն Թագաւորական գրա-
սան մէջէն մեր ազգի պատմութիւնը
քաղեց ու Հայաստան բերաւ:

Վաղարշակ այնուհետեւ ինչ կար-
գադրութիւններ արաւ .

— Մեր ազգի ծագմանն ու որպիսու-
թեանը վերայ ստուգութեամբ տեղե-

կանալէն վերջը՝ զանազան բարեկար-
գութիւններ արաւ, այսինքն .

Ա, Հայաստանի այլեւայլ սահմանե-
րու եւ քաղաքաց մէջ կուսակալի, դասա-
տրի, իրաւարարի եւ գրագիրի նշանակեց .

Բ, Բագարուս իշխանին Արշակունի
Թագաւորաց Թագադիր կարգեց .

Գ, Քակակիոյ իշխանին հանգերձա-
պեա նշանակեց .

Դ, Խոռխոռունեաց տոհմէն սպառա-
զէն Թիկնապահներ յօրինեց .

Ե, Դաս իշխանին արքունի որսորդ-
կարգեց .

Զ, Որսի ժամանակ իւր առջեւէն
արծուէկիրք կամ արծիւ տանողներ
նշանակեց՝ որոց սոհմը Արծրունիի կո-
չուեցան .

Է, Որսորդաց վերայ վերակացուք
սահմանեց, որք որսացուած բազէներն
ու հաւերն ընդունելով՝ Հաւունիի կո-
չուեցան .

Ը, Գինիներուն վերայ Գին անունով
իշխանը մասնաւոր տակառապեա նշա-
նակեց, որոյ ցեղը Գնունի ասուեցաւ .

Թ, Տիգրանուհւոյ ազատ ցեղէն արքունի գրան պահանջորդաց վերայ չորս սպառազէն անձինք որոշեց .

Ժ, Իւր երկրորդը սահմանեց լինել Մարաց Աժգահակ թագաւորի ցեղէն մէկը, որով Մուրացան, այսինքն Մարաց skr կամ Վիշապագունի կոչուած ցեղն որոշուեցաւ .

Ուրիշ ինչ յիշատակի արժանի գործ արաւ Վաղարշակ .

— Իւր թագաւորութիւնը ճշմարտութեամբ եւ արգարութեամբ զօրացընելու համար երկու անձինք ընտրեց, յորոց մէկուն իշխանութիւն տուաւ որ երբ ինքը (Վաղարշակ) անիրաւ գատաստան կամ հրաման հանէ, իսկոյն իմացընէ թագաւորին տուած հրամանին անիրաւութիւնը, իսկ միւսին իրաւունք տուաւ որ տէրութեան մէջ գտնուած չարագործները պատժելու մասին՝ թագաւորին անհող եղած ժամանակը՝ իրաւունք ունենայ իւր միտքը ձգելու : Այլեւ որդւոց մէջէն միայն անգրանիկը պահեց արքունեաց մէջ, եւ մնացեալները Հաշտենից գաւառն յուղարկեց :

Վաղարշակ քանի տարի թագաւորեց եւ ուր մեռաւ .

— Քաներկու տարի թագաւորեց, եւ տէրութեան կառավարութիւնը իւր Արշակ որդւոյն յանձնելով՝ Մծբին քաղաքին մէջ խաղաղութեամբ մեռաւ :

ԳԱՍ ԺԱ.

ԱՐՇԱԿ ԱՌԱՋԻՆԷ ՄԻՆՁԵՒ ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ.

Արշակ առաջնոյն վերայ ինչ կը պատմուի .

— Սա իւր Վաղարշակ հօր խելացի կառավարութեանը հետեւելով՝ տէրութիւնը առաւել եւս բարեկարգեց . կովկաս լեռան կողմերէն Հայաստան գաղթող Բուլղարները՝ մեծ խնամքով ընդունեց ու Բասեն գաւառին մէջ բնակեցուց, որով նոցա Վուրդ իշխանին անունէն, բոլոր գաւառը Վանանդ ասուեցաւ :

Արշակ որոնց գէմ պատերազմեցաւ եւ երբ մեռաւ .

— Հայոց աէրութենէն ապստամբած պոնտացիներուն դէմ պատերազմեցաւ, զորս Արշակ բաշութեամբ հնազանդեցընելէն վերջը, Սեւ ծովուն եզերաց վերայ մէկ կոթող անկեց՝ իւր յագթութեանը նշան. եւ ասաներեք տարի թագաւորելէն վերջը մեռաւ:

Ո՞վ էր Արսաշես առաջին եւ ինչ կտրամուրի վերան.

— Արշակ առաջնոյ որդին, որ բնութեամբ կտրիճ, պատերազմող ու աշխարհակալութիւն սիրող լինելով՝ Յունաստանի եւ բոլոր Փոքր Ասիոյ տիրեց: Մինչեւ Արտաշեսի օրերը՝ Պարսից թագաւորները աթոռով, պատուով ու մեծութեամբ առաջինը կհամարուէին, եւ Հայոցը՝ երկրորդ. բայց Արտաշես Պարսկաստանի մէկ մասին տիրելով՝ նոցա Արշակսէ թագաւորն իւր երկրորդն արաւ, իւր անունովն ու պատկերովը ստակ կոխել տուաւ Պարսկաստանի մէջ եւ իւր արքունիքը շինեց այնտեղ: Տիգրան անունով որդին՝ վարած կոչուած իշխանին յանձնեց որ պատերազմական կրթութեանց վարժեցընէ զինքը. իսկ Արսաշանս աղջիկը Միհրգա-

տայ հետ կարգեց, որ Պարսից Դարեհ թագաւորի նախարարաց ցեղէն էր եւ Վրաց բղեաշխ (փաշայ), եւ սրուն բոլոր Պոնտոսի բնակչաց վերայ կուսակալ դրաւ:

Արտաշեսի զօրաց վերայ ինչ կը պատմուի.

— Խորենացին կասէ թէ արեւելքէն ու արեւմաքէն այնչափ զօրք ժողովեց, որոց եւ ոչ թիւը գիտէր. սւտտի երբ Արտաշեսի հրամայած ժամանակը այսպիսի բազմութեամբ մէկմէկքար ձրգէին՝ բլուր կձեւանար, եւ երբ ամենքը միասին նետ նետէին՝ արեւը խափանուելով բոլոր գետինը շուր կլինէր:

Արտաշեսի այդչափ զօրք ժողովելուն պատճառն ինչ էր.

— Նորա աշխարհակալութեան հոգին վասն զի այն անհամար զօրացը գլուխ կեցած՝ գնաց բազմութեամբ բոլոր Յունաստանի տիրեց, որով շրջակայ ազգաց սիրտը մեծ վախ ձգեց: Յետոյ Միջերկրական ծովուն մէջ շատ նաւերով կղզիներու տիրեց, եւ մեծ փառքով ու պատուով Հայաստան դարձաւ:

հետը բերելով Յունաստանի մէջ գտած Արսեւիս, Հերակլ եւ Ապոլոն կուռքերուն պղնձէ արձանները, զորս իւրեանց քուրմերուն հետ մէկաեղ Արմաւիր յուղարկեց:

Արտաշեսի վերջն ինչ եղաւ.

— Բսանեւհինգ ասարի թագաւորելէն վերջը՝ յայանի չէ թէ ինչ պատճառաւ նորա զօրաց մէջ խռովութիւն ընկնելով զինքն սպաննեցին:

ԿԱՍ ԺԲ.

ՏԻՖԱՆ ԵՐԿՐՈՐԿ ԵՒ ՆՈՐԱ ՔԱՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

Ո՞վ յաջորդեց Արտաշեսի եւ ինչ արաւ:

— Նորա որդին Տիգրան երկրորդ, որ իւր հօր մահուան պատճառաւ ապրատամբած Յոյները իւր քեռայր Միհրդատայ հետ միացած՝ վերստին նուաճեց, Ասորոց երկրին աիրեց եւ նոցա Սեղինե թագուհին սպաննեց. վասն զի Ասորիները կը գրգռէր որ Տիգրանէն ասլտամբին:

Հրեայք երբ լսեցին Սելինէի սպանալին ինչ արին.

— Հրեայք Սելինէի սպանուիլը լսելով, վախցան որ Տիգրան Հրէաստան եւս երթայ պատերազմելու. ուստի գեսպան յուղարկելով՝ շատ ընծաներ տուին Տիգրանայ որ գթայ իւրեանց եւ չարիք չանէ Հրէից եւ նոցա թագուհւոյն: Այս բանիս համար մասնաւոր ազաչանք արին Տիգրանայ նաեւ Բագրատունիք, եւ Տիգրան խոստացաւ վնաս չհասուցանել նոցա:

Հռովմայեցիք ինչո՞ւ թշնամացան Միհրդատայ հետ եւ ինչ արին:

— Այն պատճառաւ որ Միհրդատ Կապադովկիոյ իշխելէն վերջը՝ Հռովմայեցոց տէրութենէն կարգուած Արիօբարզան թագաւորը Կապադովկիայէն հալածեց, եւ իւր Առիարաք որդին թագաւոր գրաւ նորա տեղը: Այս բանիս համար Կապադովկացիք Հռովմայեցոց տպաւինեցան, եւ նոքա Սիլլա անունով քաջ զօրապետը յուղարկեցին, որ Կապադովկիա հասնելուն պէս Արիարաթն ու սորա Գորդիսա զօրապետը

փախուց եւ Արիօբարզանը նորէն թափազանորեցուց :

Միհրդատ այն որ լսեց ինչ արաւ :

— Տիգրանայ օգնութեամբը Հռովմայեցւոց դէմ շատ անգամ պատերազմ անելով, երբեմն յաղթեց՝ երբեմն յաղթուեցաւ : Բայց երբ նորա Փառնակես անունով փառամուռ ու ինքնահաւան որդին՝ Միհրդատայ կաստր զօրապետին հետ ապստամբելով՝ Հռովմայեցւոց կողմն անցան, Միհրդատ բերդին մէջ անօգնական մնալով՝ ինքզինքն սպաննեց :

Պոմպէոսի Հռոմ դառնալէն վերջը Տիգրան ինչ արաւ :

— Հռովմայեցիներէն վրէժն առնելու համար գնաց Միջագետաց նորէն տիրեց ու Գարխանոս զօրապետը եզիպտոս փախուց : Բայց տեսնելով որ Հռովմայեցիք գարձեալ Ասորոց ու Միջագետաց տիրելով իւր վերայ կուգան, եւ ինքը չկրնար ծերութեանը պատճառաւ դիմադրել նոցա, նախագահութեան պատիւը Պարսից Արշակ թա-

գաւորին տուաւ, յորմէ օգնութիւն առնելով՝ Հռովմայեցւոց զօրքը ցրուեց եւ նոցա կրատու զօրապետն սպաննեց :

Տիգրանայ ծերութեան ժամանակ միլ եղաւ Հայոց սպարապետ :

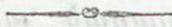
— Ռշտունեաց Բարգաթրան անունով քաջ նախարարը, որ Հայոց եւ Պարսից բանակին ընդհանուր հրամանատար կարգուելով՝ բոլոր Ասորոց երկրին տիրեց : Յետոյ Հրէաստան գնաց Բարգաթրան Անտիգոնոսին հրաւիրանօքը, եւ նորա խոստացած պարգեւին համար՝ նախ Հրէաստանի Հիւրկանոս թագաւորը մեծամեծ գաշինքներով կանչեց, խարդախութեամբ բռնեց որ Անտիգոնոս կարողանայ թագաւորել, յետոյ Հիւրկանոսի ինչքը կողոպտեց, եւ Գնեղ անունով քաջ զօրավարը շատ զօրաց հետ մեկտեղ երուսաղէմ թողուց, եւ Հիւրկանոս թագաւորն ու բազմաթիւ Հրեաներ գերի առած Հայաստան գարձաւ :

Երուսաղէմը շնա ժամանակ Հայոց ձեռքը մնաց :

— Ոչ. վասն զի Հռովմայեցիք նորէն
 զօրք յուղարկեցին, որով Հայերը եր-
 բեմն յաղթեցին եւ երբեմն յաղթուե-
 ցան, մինչեւ որ Հռովմայեցիք բոլոր-
 վին տիրեցին Հրէաստանի:

Տիգրան մրջափ տարի թագաւո-
 րեց ու երբ մեռաւ.

— Յիսունուչորս տարի թագաւորեց.
 եւ 85 տարեկան հասակին՝ թագաւո-
 րութիւնն իւր Արտաւազդ սրբւոյն յանձ-
 նելով՝ Քրիստոսէ 35 տարի յառաջ մե-
 ռաւ:

ԳԱՍ ԺԳ.

ԱՐՏԱԻԱԶԴԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՐԳԱՐ.

Արտաւազդ առաջինն ինչպէս ա-
 րաւ իւր թագաւորութիւնը.

— Շատ անհոգ կերպով. վասն զի
 Տիգրանայ քաջութեանցը չհետեւելով՝
 ինքզինքը կերուխումի եւ զբօսանաց
 տուաւ, որով Հռովմայեցիք յարմար
 միջոց գտնելով՝ իւրեանց Անտոնինոս զօ-
 րապետին ձեռքովը բոլոր Ասորեստանի
 եւ ուրիշ տեղերու տիրեցին:

Արտաւազդայ վերջն ինչ եղաւ.
 — Արտաւազդ իւր դաշնակից Անտո-
 նինոսի դէմ ծածուկ Պարսից օգնու-
 թիւն անելով, Անտոնինոսը խաբէու-
 թեամբ բռնեց զինքը եւ շղթայակապ
 եղիպոս տարաւ հետը, ուր երեք տա-
 րիէն վերջը՝ Կոկոպոսրա թագուհւոյն
 հրամանաւը գլխատուեցաւ:

Արտաւազդայ բռնուելէն վերջը
 Հայք ինչ արին.

— Արշաւ անունով խելացի անձը թա-
 գաւորեցուցին, որ Տիգրանայ եղբոր-
 որդին էր: Սա տեսնելով որ բաւական
 պարաստութիւն չունի Հռովմայե-
 ցոց դէմ ելնելու, միտքը դրաւ որ
 հաշտութիւն խօսի. բայց երբ Հայերը
 չյօժարացան, Հռովմայեցոց դէմ պա-
 տերազմի ելաւ, յորում շատ քաջու-
 թիւններէն վերջը՝ Անտոնինոսէն յաղ-
 թուեցաւ ու Պարսկաստան փախաւ:

Արշամայ յաղթուելէն վերջը Հայ-
 աստան ինչ փիճակի մէջ մնաց.

— Անտոնինոս Հայաստանի տիրելով՝
 երեք մասն բաժանեց զՀայաստան, եւ
 Սսորին Հայաստանի վերայ իւր Աղեք-

սանդր որդին թագաւորեցուց, Վերին
 Հայաստանը Մարաց թագաւորին յանձ-
 նեց եւ Փոքր Հայաստանը Պոնտոսի Պո-
 դեմոն թագաւորին տուաւ:

Հռովմայեցիք շնտ ժամանակ տխ-
 րեցին Հայաստանի:

— Երեք տարւոյ չափ միայն. վասն զի
 Արշամ Պարսից օգնութեամբը նախ՝
 Մարաց դէմ պատերազմեցաւ ու Վերին
 Հայաստանը նուաճեց, եւ ապա զՀռով-
 մայեցիքը Ստորին եւ Փոքր Հայաստա-
 նէն քշելով՝ մինչեւ Կեսարիա տիրեց.
 որով Վերին Հայաստանը Պարսից ձեռքն
 անցաւ, եւ Ստորին ու Փոքր Հայաս-
 տանը՝ Արշամայ:

Ինչո՞ւ համար Արշամ հարկատու
 եղաւ Հռովմայեցուց:

— Արտաւազգայ երկու որդիքն ազա-
 տելու համար, որ գերի էին ի Հռովմ:
 Արշամ այս բանիս համար ի սկզբան
 դեսպան յուղարկելով ի Հռովմ, Օգոս-
 տոս կայսրէն խնդրեց որ յետ տայ
 Արտաւազգայ որդիքը. բայց երբ խըն
 դիրքն ընդունելի չեղաւ, խոտապաւ
 տարուէ տարի-հարկ տալ, եւ այնու
 ազատեց զիրենք:

Ի՞նչպէս եղաւ որ Արտաւազգայ
 որդին Վերին Հայաստանի թագաւորեց.

— Վերին Հայաստանի ժողովուրդը
 Պարսից բռնութիւններէն ձանձրանա-
 լով՝ Օգոստոս կայսեր դիմեց, եւ սա
 նոցա խնդրանացը զիջանելով՝ Արտա-
 վազգայ որդին Տիգրանը թագաւորե-
 ցուց, որ Փոքր Տիգրան անուեցաւ: Վերին
 Հայաստանի թագաւորութիւնը 59 տա-
 րի տեւեց, յետ որոյ Երուսեղ երկրորդը
 Ստորին Հայոց թագաւորութեան հետ
 միացուց:

Ուրիշ ի՞նչ արաւ Արշամ եւ Երբ
 մեռաւ:

— Մէկ քաղաք շինեց Արշանուշաս ա-
 նունով. եւ քսանինը տարի թագաւորե-
 լէն յետոյ տէրութիւնը իւր Աբգար որ-
 դւոյն թողլով՝ խաղաղութեամբ մեռաւ:

ՊԱՍ ԺԳ.

ԱՅԳԱՐ ԵՒ ՆՈՐԱ ԳՈՐԾԵՐԸ.

Աբգար ինչո՞ւ անուանի եղաւ, եւ
 հետն ինչո՞ւ թշնամացաւ Հերովդէս:

— Աբգար անուանի եղաւ իւր իմաստուն կառավարութեամբն ու հեզ բնաւորութեամբը, որով Առագ այր անուանեցաւ Հայերէն, որ օտարաց ազաւաղելովը Աբգար ասուեցաւ: Սորա թագաւորութիւնը նշանաւոր է մեր պատմութեան մէջ Քրիստոսի Տեառն մերոյ Հրէաստանի Բեթլէհէմ քաղաքին մէջ ծնանելովը:

Ինչ պատճառաւ Հռովմ գնաց Աբգար եւ ինչո՞ւ ասթուր Մծբին քաղաքէն Եգիպտոս փոխադրեց.

— Հերովդեսի կուսակցաց ամբաստանութիւններէն ինքզինքն արգարացընելու համար գնաց Հռովմ. իսկ ասթուր փոխադրելուն պատճառն այս էր. Օգոստոսի մահուանէն վերջը՝ երբ նորա Տիբերիոս որդեգիրը թագաւորեց, Աբգար խնդակցութեան դեսպան յուղարկեց նմա. բայց նա փոխանակ դեսպանները պատուելու՝ պատժեց, որով Աբգար սաստիկ բարկացած՝ Հռովմայեցիներէն ապստամբիլ մտածեց. ուստի եւ ասթուր Եգիպտոս փոխադրելով՝ քաղաքին բաց տեղերը ամբրցուց ու պատերազմի պատրաստուեցաւ:

Աբգարու այս դիտաւորութեանը ինչ արդելք եղաւ.

— Պարսից Արշախի թագաւորին մահը, որոյ տղոց մէջ խռովութիւն ընկնելով՝ զիրենք հաշտեցընելու համար Պարսկաստան գնաց Աբգար, եւ հոն այնպիսի սաստիկ բորտութիւն ստացաւ, որ բժիշկները չկարողացան առողջացընել:

Աբգար ինչպէս ճանաչեց Քրիստոսի աստուածութիւնը.

— Իւր Երուսաղէմ յուղարկած հայ դեսպանաց ասելովը, որք Հերովդեսի Աբգարու վերայ արած ամբաստանութեանց պատճառաւ՝ Երուսաղէմ բնակող Հռովմայեցոց Մառինոս զօրապետին յուղարկուած էին Աբգարու կողմէն, որ զԱբգար արգարացընեն: Այն դեսպանները Հրէաստանի մէջ Քրիստոսի արած հրաշագործութիւնները տեսնելով՝ եկին պատմեցին Աբգարու, որով իսկոյն հաւատաց Քրիստոսի աստուածութեանը, ասելով թէ՛ «Այն Քրիստոս ասուած հրաշագործ անձը՝ կամ երկնքէն իջած Աստուած է, եւ

կամ Աստուծոյ սրգի. վասն զի չկայ
աշխարհիս մէջ այնպիսի մէկը՝ որ մե-
ռածները կենդանացընել կարողանայ »:

Աբգար թնչպէս բժշկուեցաւ իւր
բորոտութենէն.

— Իւր բոլոր յոյսը Քրիստոսի գեր-
մարգկային կարողութեանը վերայ դը-
նելով՝ Աբգար թուղթ գրեց եւ իւր Անա-
նե սուրհանգակին ձեռքով առ Քրիստոս
յուզարկեց՝ ազաչելով որ Հայաստան
գայ զինքը բժշկելու: Քրիստոս Աբ-
գարու հաւատոյն վերայ որախուժիւն
ցուցուց, եւ գրաւոր պատասխանագին
մէջը խոստացաւ իւր համբառնալէն
յետոյ աշակերաներէն մէկը յուզարկել,
որ քիչ ժամանակէն եկաւ, եւ էր Թա-
ղեոս առաքեալը: Աս երբ իւր ձեռքն
Աբգարու վերայ դրաւ, իսկոյն թագա-
ւորին բորոտութիւնը սրբեցաւ. յետոյ
մկրտեց զթագաւորն ու բոլոր եգեսիա-
ցիքը, եւ իւր տեղը եպիսկոպոս գնե-
լով՝ թագաւորի Աղղե անունով խոյրա-
բար կամ թագ կարողը, ինքը գնաց
որ Հայաստանի միւս տեղերն եւս քա-
րողէ քրիստոնէական հաւատքը:

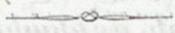
Անանէ սուրհանգակը մինակ գնաց
Երուսաղէմ.

— Ոչ, Աբգար Անանէի հետ ուրիշ
գեսպաններ եւս յուզարկեց; որոց մէկն
էր Յովհաննէս անունով պատկերահանը:
Աս Հրէաստանի մէջ Քրիստոսի հետ
տեսնուելէն վերջը՝ շատ աշխատեցաւ
նորա պատկերն օրինակել, բայց չկա-
րողացաւ. ուստի եւ Քրիստոս իւր քո-
վը կանչեց զինքը ու ձեռքը դաստա-
ռակ կամ մաքուր կտաւ առած՝ երեսին
վերայ բռնեց եւ իսկոյն տպաւորեցաւ
նորա ատուածային ու լուսաւոր գէմ-
քը: Դեսպանները մեծ ուրախութեամբ
դարձան Հայաստան, եւ Քրիստոսի թըղ-
թոյն հետ Աբգարու քերին այն անձե-
ռագործ պատկերը, որուն Աբգար խո-
նարհու թեամբ եւ հաւատով երկրպա-
գելէն վերջը հրամայեց մեծ զգուշու-
թեամբ պահել:

Բժշկուելէն վերջը Աբգար թնչ
յիշատակի արժանի գործ արաւ.

— Երեք տարի եւս իբրեւ առաջին
քրիստոնէայ թագաւոր ապրելով՝ Հռով-
մայեցւոց Տիրերիոս կայսեր, եւ Պար-

սից ու Ասորոց թագաւորներուն մէկ-
մէկ թուղթ գրեց, որոց մէջ Քրիստոսի
ատուածութիւնը ցուցուց. եւ ընգ-
ամենայն 38 տարի թագաւորելէն յե-
տոյ սրբութեամբ մեռաւ ու եգեսիոյ
մէջ թաղուեցաւ:

ԳԱՍ ԺԵ.

ԱՆԱՆԷՆ ՄԻՆՉԵՆ ԱՐՏԱՅԷՍ ԵՐԿՈՐԳ.

Աբգարէն յետոյ Հայաստան ինչ
վիճակի մէջ մնաց.

— Թագաւորութիւնը երկու քաժ-
նուելով՝ մեծ խռովութիւն ընկաւ ազ-
գին մէջ. վասն զի Աբգարու որդին
Անանե եգեսիոյ մէջ թագաւորեց ու
դարձեալ կուսպաշտութիւն սկսաւ. իսկ
Սանատրուկ՝ Աբգարու քեռորդին Շաւար-
շանի մէջ թագաւորեց եւ կուղէր բո-
լոր Հայոց վերայ աիրել:

Անանէ ինչպէս մեռաւ եւ Սանա-
տրուկ որպէս հասաւ իւր նպատակին.

— Եգեսիոյ արքունի պալատը նորո-
գել տալու ժամանակ երբ շինութեան

վարը կանգնած՝ Անանէ հրաման կա-
նէր կճեայ սիւն մի կանգնեցնել, յան-
կարծ սիւնը վերան ընկաւ ու սպանեց
զինքը. սրով Սանատրուկ յարմար միջոց
գտնելով՝ դօրք ժողովից ու եգեսիոյ
վերայ գնաց. եգեսիացիք, որ ըստ մե-
ծի մասին քրիստոնեայ էին, դեսպան
յուզարկեցին առ Սանատրուկ ասելով՝
որ սիրով կընդունին զինքը եթէ իւր-
եանց քրիստոնէական հաւատքին չը-
գիպչի: Սանատրուկ երգամբ խոս-
տացաւ, քայց քաղաքին աիրելէն վերջը
իւր երգումը ստելով՝ Աբգարու արու-
ղաւակներն սպաննել տուաւ, աղջկուն-
քը Հաշտենից դաւառը յուզարկեց եւ
Հեղինէ կինը՝ Միջագետաց Խառան
քաղաքը: Յետոյ Շաւարշանի մէջ Թա-
գէոս եւ Բարթողիմէոս առաքեալները
նահատակեց, որպէս նաեւ իւր Սան-
դուխտ աղջիկն ու Արգուհի քոյրը:

Սանատրուկ ինչ երեւելի գործ
արաւ.

— Թագաւորանիստ քաղաքը որ եր-
կրաշարժէ աւրուած էր, շատ գեղե-
ցիկ կերպով նորոգեց, քաղաքին մէջ-

տեղը իւր արձանը կանգնեց եւ արձա-
նին ձեռքը մէկ դրամ դրաւ, իմացը-
նել ուզելով ժողովրդեան թէ քաղաքի
նորոգման պատճառաւ Սանատրուկի
բոլոր գանձն սպառեցաւ եւ մնաց մին :
Այս մնաց մին խօսքէն առաժ է, կա-
սեն, քաղաքն իւր Մծրիկ անունը :

Սանատրուկ ինչ կերպով մեռաւ,
եւ ո՞վ անցաւ նորա տեղը .

— Երեսունչորս տարի թագաւորե-
լէն յետոյ մէկ օր որսի գնացած ժա-
մանակ նեոէ զարնուելով մեռաւ, յետ
որոյ նախարարաց հաւանութեամբը
Երուանդ երկրորդը թագաւորեց, որ թէ-
պէտ թագաւորական ցեղէ չէր, բայց
մօրը կողմանէ Արշակունի էր :

Երուանդ թագաւորելուն պէս ինչ
արաւ .

— Իւր թագաւորութիւնն ապահով-
ցընելու համար բոլոր Սանատրիոյ ցե-
ղը մեռցընել տուաւ, որոց մէջէն Ար-
տաշէսը միայն ազատեցաւ Սմբատ Բա-
գրատունւոյն ձեռքովը Պարսկաստան
փախչելով :

Երուանդ Արտաշէսի Պարսկաստան
փախչիլը լսելով՝ ինչ արաւ .

— Երուանդ կասկածելով որ Արտաշէս
Պարսից օգնութեամբը Հայոց տէրու-
թիւնը իւր ձեռքէն չյափշտակէ, թա-
գաւորութիւնը զօրացընելու համար՝
Միջագետքը Հռովմայեցւոց տուաւ, ո-
րով ինքը Վերին եւ Սասրին Հայոց վե-
րայ միանգամայն թագաւորեց, եւ
աթոսը Արմաւիր փոխադրեց. այլեւ
զանազան շինութիւններ արաւ, որոց
մէջ Երեւելին էր Երուանդաշատ քաղաքը :

Արտաշէսն ինչ կերպով թագա-
ւորեց .

— Պարսից Դարեհ թագաւորի զօրաց
օգնութեամբը Սմբատ Բագրատունին
Արտաշէսին հետ մէկտեղ Երուանդայ
գէմ ելաւ, ու մեծամեծ կատրած ա-
նելէն ու Երուանդն սպաննելէն վերջը
Հայաստանի տիրեց, եւ Սանատրուկի
թագը Արտաշէսի գլուխը դնելով՝ թա-
գաւոր դրաւ ամենայն Հայոց :

ԳԱՍ ԺԶ.

ԱՐՏԱՇԷՍ ԵՐԿՐՈՐԻԷՆ ՄԻՆՉԵՆԻ ՏՐԻԱՏ.

Արտաշէս թագաւորելէն յետոյ ինչ արաւ .

— Իւր բարերարացը երախաագիտութիւն ցուցընելով՝ զՍմբատ Բագրատունին ընդհանուր սպարապետ կարգեց, որուն ծանրագնի ընծաներ արլաւ ու Պարսից Դարեհ թագաւորին յուղարկեց ի շնորհակալութիւն եւ ի փոխարէն նորա արած բարեացը. Արգամ քաջ զօրապետը՝ որ պատերազմի ժամանակ երուանգէն ապստամբելով Արտաշեսի կողմն անցած էր,՝ թագաւորի երկրորդն անուանեց, եւ Գիսակայ որդի ներսէսը՝ նահապետ կարգեց Գիւնսիսեան (Գիմակիսեան) մեծ նախարարութեանը. վասն զի պատերազմի ժամանակ Գիսակ զԱրտաշէս ազատելու համար դէմքին կէսը կորսնցընելով մեռել էր:

Արտաշէս ինչ բարեկարգութիւններ արաւ Հայաստանի մէջ,

— Արտաշատ քաղաքը մեծամեծ շինութեամբք զարդարելով՝ աթոռն այն անդ փոխադրեց: Այլեւայլ տեղերէ գաղթականներ հրաւիրելով ու առանձնաշնորհութիւններ աալով նոցա, բալոր Հայաստանը բազմամարդ արաւ: Երկրագործութեան վերայ ազգին մէջ այնպիսի սէր ձգեց, որ Արտաշեսի ժամանակ Հայաստանի մէջ շատ քիչ գեաին կգտնուէր որ մշակուած չլինէր: Գիտութեանց եւ արուեստից վարժարաններ բացաւ եւ ժողովրդեան յառաջագիմութեան վերայ մեծ խնամք ունեցաւ, որովք ոչ միայն իւր ազգին սիրելի եղաւ, այլ եւ իւր շրջակայ ազգացը նախանձելի:

Արտաշէս որոնց հետ պատերազմեցաւ.

— Ալանաց: Սոքա ուրիշ լեռնականաց հետ միացած Հայաստանի վերայ յարձակեցան. բայց Արտաշէս յաղթեց եւ նոցա Սարկն անունով արքայորդին գերեց. Սաթենի քոյրը Սարիկիկ՝ Արտաշեսին աղաչելով՝ սիրաբ վաստակեցաւ. որով Արտաշէս հաշտութիւն անելով՝ արքայորդին արձակեց եւ իրեն թագուհի արաւ զՍաթիկիկը:

Արտաշէս երբ եւ ուր մեռաւ .

— Հռովմայեցւոց՝ դէմ ապստամբե-
լէն ու դարձեալ հաշտուելէն յետոյ՝
Մարաց կողմերը գնացած ժամանակը
հիւանդացաւ, չեւ իսկոյն Բակուրակեօս
ասուած աւանը դարձաւ, ուսկից չը-
կարողանալով՝ աւելի յառաջ երթալ՝
քառասունեւմէկ տարի թագաւորեւէն
վերջը մեռաւ :

Ո՞վ յաջորդեց Արտաշեսի .

Իւր որդին Արսաւազդ երկրորդ, որ
զբօսասէր եւ անկարգ կեանք անցուց :
Սա երկու տարի թագաւորեւէն յետոյ,
մէկ օր որսի մէջ կատաղաբար ձին վազ-
ցընելու ժամանակ խոր վիհի (վասի)
մէջ ընկաւ ու կորսուեցաւ :

Տիրան առաջնոյն վերայ ինչ կը-
պատմուի .

— Տիրան իւր Արտաւազդ եղբօրը
պէս անհոգ ու անկարգ կեանք անցը-
նելով՝ տէրութեան կառավարութիւնը
Երասխանառ անունով իշխանին յանձնեց
ու ինքը եկեղեաց գաւառը քաշուեցաւ,
ուր մէկ օր բարձր լեռանց ասի զբօսելու
ժամանակ՝ ձիւնի մեծ կտոր մի ընկաւ
վերան ու խզեց զինքը :

Ո՞վ յաջորդեց Տիրանայ .

— Տիրան Գ, որ Տիրանայ փոքրիկ
եղբայրն էր : Սա Պարսից Պերոզ թագա-
ւորին հետ միանալով՝ թէեւ ի սկզբան
Հռովմայեցւոց յաղթեց եւ նոցա Սե-
ւերիանոս զօրավարն սպաննեց, բայց
յետոյ Փոքր Հայոց տիրելու մտօք՝ Մի-
ջագետաց կողմերը գնացած ժամանակ
մէկ կնոջ շողքսրթու թիւններէն խա-
բուելով գերի բռնուեցաւ, մինչեւ որ
Հռովմայեցւոց Ղուկիտս անունով փո-
խարքայն եկաւ, իւր թշնամիներուն
յաղթեց, ու Տիրանայ վերայ խզալով
նորէն թագաւորեցուց զինքը Հայոց
վերայ ընդ իշխանութեամբ Հռովմայ-
եցւոց :

Ո՞վ էր Վաղարշ .

— Տիրան Գ-ի որդին, որ Վաղար-
շաւան քաղաքը շինեց, Վարդգէս աւա-
նը պարսպով պատեց եւ անունը Վա-
ղարշասպս դրաւ : Սորա թագաւորու-
թեան քսաներորդ տարին Հիւսիսային
ազգերը, այսինքն Խազիւրի եւ Բասիլի ա-
սուած սարմատացիներն սկսան բազ-
մութեամբ Հայաստան վազել, որով
Վաղարշ գլխացներն ելնելով՝ սաստիկ

կոտորած արաւ . բայց մեզք որ թշնամիները փախչելու ժամանակ երբ Հայոց զօրքը նոցա ետեւէն ընկած կըշէին այն վայրենի ազգերը , Վազարշ թըշնամեաց նետերէն զարնուելով մեռաւ :

ԳԱՍ ԺԷ.

ՄԵՆԷ ԽՈՍՐՈՎ ԵՒ ՆՈՐԱ ԳՈՐԾԵՐԸ .

Ո՞վ յաջորգեց Վազարշայ .

— Իւր որդին Խոսրով առաջին , որ Մեծ կոչուեցաւ : Սա իւր հօրը մահուան վըրէժն առնելու համար Հիւսիսային ազգաց կամ Սարմատացւոց վերայ պատերազմի ելաւ , բոլորովին ընկճեց զիրենք . յետոյ նոցա նշանաւոր ցեղերէն հարիւրէն մէկ պատանգ առաւ , իւր քաջութեան յիշատակը պահելու համար՝ յունարէն գրով արձան կանգնեց եւ այնպէս փառաւոր յաղթութեամբ Հայաստան դարձաւ : Նոյնպիսի յաղթութիւն արաւ նաեւ Անտոնինոս կարակալլա կայսեր՝ Նիկոմիդիայէն յուղարկած Հռովմայեցի զօրացը դէմ .

Պարսից Արտաշիր թագաւորն ինչո՞ւ համար աշխատեցաւ զԽոսրով ըսպաննել .

— Սասանայ որդի Արտաշիրը երբ Պարսից Մհարաւն անունով Արշակունի թագաւորն սպաննեց ու ինքը թագաւորեց , Խոսրով խռովեցաւ , պատերազմի ելաւ Արտաշրի դէմ՝ ու յաղթելով՝ մինչեւ Հնդկաստան փախուց զինքը , որով բոլոր Պարսկաստանի տիրելով՝ Ատրպատականի մէջ մէկ քաղաք շինեց Գալրեժ անունով (այսինքն դա ի վրեժ Արտաշրի) : Իսկ Արտաշիր փորձով տեսնելով որ Խոսրովու կենդանութեան ժամանակ չպիտի կարողանայ Պարսկաստանը նորէն ձեռք բերել , իւր երկրորդն անել խօստացաւ այն մարդուն , որ Հայաստան երթալով զԽոսրով սպաննէ : Անակ Պալհաւունին , — որ Արտաշրի նախարարաց մէկն էր , — յանձըն առնելով Հայաստան եկաւ , ու այնպէս ձեւացուց որ իբր թէ Արտաշրի բռնութիւններէն փախած է , որով ամենուն սիրելի լինելով՝ մեծ պատուով բնակեցաւ Վազարշապատ մայրաքաղաքին մէջ , ուր նորա Ռզոնի կինը մէկ

որդի ծնաւ, որ Գրիգոր կոչեցաւ եւ յեւտոյ մեր ազգի Լուսաւորիչն եղաւ:

Անակ ինչպէս սպաննեց զԽոսրով,
— Մէկ օր որսի ելած ժամանակ՝ Անակ իւր եզրօրը հետ խօսք գրած՝ նետով զարկին ու սաստիկ վիրաւորեցին զԽոսրով. թագաւորի թիկնապետներն իմանալով՝ երբ զիրենք բռնել ուզեցին, նոքա փախչելու ժամանակ գետն ընկան խեղդուեցան: Խոսրով գեռ չմեռած, հրաման տուաւ որ Անակայ ընտանիքը բոլորը թրէ անցընեն, յորոց երկուքը միայն ազատեցան, մէկը Սուրեն՝ որ Պարսկաստան փախուցին, եւ միւսը նորածին Գրիգորը, որ աստուածային մասնաւոր խնամօքը Սոփիա դայեակին ձեռօքը կեսարիա քաղաքը տարուեցաւ:

Գրիգորն ինչ եղաւ կեսարիոյ մէջ,
— Իւր սանտուկն խնամօքը մեծնալով՝ Մարիամ անուսով քրիստոնեայ օրիորդին հետ ամուսնացաւ, եւ երկու որդի ունեցաւ Վրսակես եւ Արիսակես անունով: Երեք տարիէն յետոյ Գրիգոր եւ Մարիամ փոխադարձ հաւանութեամբ

Թեամբ բաժանուեցան մէկմէկէ եւ առանձին վանքեր գնացին ճգնելու, որոց հետեւեցաւ նաեւ Արիստակէս. իսկ վրթանէսն ամուսնանալով՝ նոյնպէս երկու որդի ունեցաւ Գրիգորիս եւ Յուսիկ անուններով:

ԴԱՍ ԺԸ.

ՏՐԳԱՏ ԵՒ ԽՈՍՐՈՎ ԵՐԿՐՈՐԴ.

Խոսրովի մահուանէն յետոյ Արտաշիրն ինչ արաւ.

Բոլոր Հայաստանի տիրելէն վերջը Խոսրովու ցեղը ջնջել տուաւ, յորոց միայն Տրդատն ու իւր Խոսրովիդուխս քոյրը՝ Արտաւազգ Մանգակունւոյն եւ Օտայ Ամատունւոյն ձեռքովն ազատեցան: Տրդատը նախ կեսարիա տարուեցաւ ու վերջը Հռովմ, ուր զանազան քաջութիւններ անելով՝ մեծ պատուոյ հասաւ:

Արտաշիր ինչպէս վարուեցաւ Հայոց հետ եւ սրջափ տիրեց Հայաստանի.

— Արտաշիրն ընդհանրապէս Հայոց նախարարները պատուով պահէց, բաց ի Մանգակունեաց ցեղէն, որ զՏրդատը Հռովմ՝ փախցրնելուն համար՝ զիրենք թրէ անցրնել տուաւ: Յետոյ Արտաշեսի անկաժ սահմանագլխի քարերուն վերայի արձանագրութիւնները աւել տալով՝ Արտաշիր իւր անունը գրել տուաւ պարսկերէն. եւ այնպէս քսան տարի եւս Հայոց վերայ թագաւորելէն վերջը մեռաւ ու տեղն անցաւ իւր Շապուհ որդին:

Տրդատ ինչպէս աիրեց իւր հայրենի ժառանգութեանը.

— Տրդատ Հռովմայ մէջ մեծամեծ քաջութիւններ անելէն վերջը՝ Դիոկլետիանոսէն մեծարուելով՝ Հռովմայեցի զօրքով Հայաստան յուղարկուեցաւ, որ գայ իւր հայրենի աթոռը ժառանգէ: Գալու ժամանակ Տրդատ երբ կեսարիա հասաւ, իսկոյն իմացուց նախարարներուն իւր գալուստը. եւ նոքա ելան կեսարիա գնացին, ուր փառաւոր ընդունելութիւն անելով՝ Սմբատ Բագրատունեոյն ձեռքովը կրկին անգամ

թագ գրին գլուխը, որով բոլոր Հայաստան ուրախացաւ:

Տրդատն ուր իմացաւ Գրիգոր Լուսաւորչի քրիստոնեայ լինելն եւ ինչ արաւ.

— Տրդատ կեսարիայէն ելնելէն յետոյ երբ եկեղեաց գաւառը գնաց Անահտայ շնորհակալութիւն անելու, այնտեղ տեսաւ որ Գրիգոր Լուսաւորիչը ճշմարիտ քրիստոնեայ ու Անակայ որդին է. ուստի շատ չարչարելէն յետոյ զինքը խոր վիրապի մէջ ձգել տուաւ: Իսկ իւր բարերարներուն, այսինքն Արտաւազդ եւ Օտայ նախարարներուն հազարապետութեան պատիւը տուաւ:

Ուրիշ ինչ կպատմուի Տրդատայ վերայ.

— Այնուհետեւ Տրդատ Պարսից Շապուհ թագաւորին դէմ պատերազմի ելաւ, յաղթեց նորա ու մինչեւ Ատրպատական աշխարհը փախուց զինքը: Յետոյ քրիստոնեաները հալածելուն ու Հռիփսիմեան կուսանքը նահատակելուն համար՝ Տրդատ Աստուծմէ պատժուելով՝ խողի կերպարանք փոխեցաւ ու վայրենիի պէս եղաւ:

Որո՞յ ձեռքով բժշկուեցաւ Տրդատն.

— Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, որ 14 տարի վերապին մէջ կենալով՝ Աստուծոյ հրաշիւքը տակաւին ողջ մնացած էր: Սա Տրդատայ Խոսրովիգուխտ քրոջ երազին պատճառաւր վիրապէն հանուելով՝ բժշկեց ըզ-Տրդատ եւ նոյն պատժին վիճակուող բոլոր նախարարները. յետոյ Կեսարիա յուղարկուեցաւ, ուր Ղեւոնդիոս հայրապետէն արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, ուսկից դառնալէն յետոյ Քրիստոսի Տեառն մերոյ անունը քարոզելով՝ բոլոր ժողովուրդը մկրտեց ու էջմիածնայ մայր եկեղեցւոյն հիմը դրաւ:

Տրդատ քրիստոնէութենէն յետոյ ինչ մասնաւոր դործ արաւ.

— Հռովմայ Սեղբեստրոս հայրապետին ձեռքովը Կոստանդիանոս թագաւորին քրիստոնեայ գառնալը լսելով՝ ուրախակցութեան գնաց Ս. Լուսաւորչին հետ մէկտեղ, ուսկից վերագառնալէն վերջը՝ Հայաստանը Պարսից եւ Հիւսիսային ազգերէն պաշարուած գտնելով՝ քաջութեամբ պատերազմեցաւ եւ դամենքն ի փախուստ դարձուց:

Տրդատայ վերջն ինչպէս եղաւ.

— Տրդատ նախարարաց անկարգութիւնները տեսնելով՝ թագաւորութիւնը թողուց ու Լուսաւորչայ ճգնարանը քաշուեցաւ: Նախարարները քանի մի անգամ խնդրեցին իրմէ որ գայ նորէն թագաւորէ. բայց երբ Տրդատ յանձն չառաւ, թունաւորելով մեռուցին զինքը:

Ո՞վ յաջորդեց Տրդատայ եւ ինչ արաւ.

— Իւր օրգին Խորսով երկրորդ, որ թոյլ ու անհոգ լինելով՝ յիշատակի արժանի դործ չունեցաւ, եւ միայն Դուին քաղաքը շինեց ուր արքունիքը փոխադրեց:

Խոսրովու ժամանակ մի աւելի անուանի եղաւ Հայաստանի մէջ.

— Վահակ Սևասուռի անունով քաջ զօրավարը, որ մեծ յաղթութիւն արաւ Շապուհայ եւ Սարմատացւոց դէմ:

ԴԱՍ ԺԹ.

ՏԻՐԱՆ ԵՒ ԱՐՇԱԿ.

Ո՞վ յաջորդեց Խօսքովու .

— Իւր օրգին Տիրան եկիրորդ, որ Ս. Վրթանեսի հետ Կոստանդնուպոլիս գընաց, եւ կայսեր հաճութեամբը Հայոց թագաւոր կարգուելով՝ վերադարձաւ Հայաստան: Տիրանայ բացակայութեան ժամանակ Պարսից Շապուհ թագաւորի ներսեհ եղբայրը անթիւ զօրքով Հայաստան եկաւ որ թագաւորէ Հայոց, բայց Արշաւիր Կամսարականը նախարարաց հետ մէկտեղ գիմացն ելնելով՝ Պարսից բոլոր բանակը ցրուեց:

Տիրան ինչպէս արաւ իւր թագաւորութիւնը .

— Տիրան Հայաստան դառնալէն վերջը իրեն անկարգ գործողութիւններու վը իւր անունը արատաւորեց, եւ Շապուհայ հետ արած դաշանցն ու երգմանը հակառակ՝ Յուլիանոս ուրացողիկ օգնեց, որ Պարսից գէմ պատերազմի կերթար,

ուստի եւ Պարսից Շապուհ թագաւորը Յունաց գէմ պատերազմի գնացած ժամանակ Հայաստանի սահմաններէն անցնելով՝ խաբէութեամբ իւր մօտը հրաւիրեց զՏիրան եւ աչքերը փորել տալով Կուաշ աւանը յուզարկեց զինքը . բայց վախնալով որ Հայերը վրէժխընդիր չլինին իւր այնպիսի տմարդութեանը՝ Տիրանայ Արշակ օրգին թագաւոր դրաւ Հայոց վերայ:

Արշակ երկրորդն ինչպէս կառավարեց իւր ատէրութիւնը .

— Տիրանէն աւելի անկարգ ու անհոգ կերպով, ուստի ազգին թշուառութեանց գլխաւոր պատճառ եւ յառաջացուցիչ եղաւ: Մեծն ներսէս Ս. հայրապետը իրեն ժամանակակից լինելով՝ Կ.Պոլիս գնաց եւ Վազենաթիանոս կայսեր բարկութիւնը իջնուց, որ Հայերը Պարսից ծառայութենէն ազատցընելու համար դեսպաններ յուղարկած էր Արշակայ, եւ սա արհամարհելով յետ դարձուցած էր:

Արշակայ վերայ ուրիշ ինչ կպատմուի .

— Արշակ իւր Տրդատ եղբօր Գնէլ որդւոյն հարստութեան վերայ նախանձելով՝ անիրաւութեամբ սպաննել տրւաւ եւ նորա Փառանձեւ ամուսինը իրեն երկրորդ կին առաւ, յորմէ Ուլիւնկադա (Արշակայ առաջին կինը) թունաւորւելով մեռաւ: — Արշակ մէկ քաղաք շինեց Արշակաւան անուանով, եւ հրաման հանեց որ այնտեղ փախչող յանցաւորները պատժէ ազատ համարուին. որով թէպէտ քիչ ժամանակի մէջ քաղաքը բազմամարդ եղաւ, բայց նախարարներն այն հրամանին դէմ բարկանալով՝ Շապհոյ օգնութեամբը Արշակաւանը կործանեցին եւ Արշակը փախուցին, որ գնաց եւ Վրացիներէն օգնութիւն գտնելով՝ նախարարաց դէմ ելաւ, եւ երկու տարւոյ չափ պատերազմեցաւ: Նոյն միջոցները Վաղէս կայսրն եւս լսելով որ Արշակ օգնել է Շապուհին Յունաց դէմ պատերազմած ժամանակը, նորէն շատ զօրք յուղարկեց Հայաստան:

Արշակ այն ձախորդութեանց մէջ ինչ հնարք մտածեց.

— Դարձեալ սուրբ Ներսեսին ապաւինեցաւ, եւ սա մեծ գթուարութեամբ նախարարները թաղաւորին հետ հաշտեցուց: Յետոյ Արշակայ Պապ որդին պատանդ առած Կ. Պոլիս գնաց, բայց Վաղէս կայսրն Արիստեան լինելով՝ գաշինքը չընդունեց եւ աքսորել տուաւ զսուրբ Ներսէսը: Արշակ լսելով սուրբ Ներսեսի քշուիլը, նորէն առաջուան պէս սկսաւ անկարգութիւններ անել. անիրաւ տեղը կամսարականաց ցեղը ջնջել տուաւ, յորոց միայն Սպանդարատ իւր տղոցը հետ փախչելով ազատեցաւ:

Արշակայ վերջն ինչ եղաւ.

— Շապուհը հայ նախարարաց Արշակայ դէմ ունեցած ատելութիւնը տեսնելով՝ շատ զօրք յուղարկեց Հայաստան, որոց հետ միացան գթբազաբար նոյն իսկ նախարարները, եւ այն աստիճանի զԱրշակը նեղեցին որ սա Պարսից անձնատուր եղաւ, եւ Շապուհէն յանդամանուելով՝ Սևյուշ (անյիշելի) բերդը յուղարկուեցաւ:

Շապուհ ինչ կերպով աշխատեցաւ Հայերն արեւապաշտ անելու.

— Մեհրուժան Արծրունի եւ Վահան Մաւրիկոսեան ազգուրաց նախարարներուն թագ խոստանալով՝ շատ զօրք տուաւ նոցա որ երթան իւրեանց համազգիքն արեւապաշտ անեն: Սոքա իւրեանց փառասիրութենէն աչքերը մութ կոխած՝ բազմատեսակ չարիք հասուցին Հայոց, զորս Արշակ լսելով՝ յուսահատեցաւ եւ անձնասպանութեամբ մեռաւ:

ԳԱՍ Ի.

ՊԱՊ ԵՒ ՎԱՐՍՉԴԱՍ.

Հայերն ինչ կերպով ազատեցան Մեհրութանայ բռնութիւններէն.

— Մեծին ներսեսի աշխատութեամբբը, որ աքսորանքէն դառնալով մինչդեռ Կ. Պոլիս էր, լսեց Հայաստանի խեղճութիւնները եւ ազաչեց թէոզոս կայսեր՝ որ քրիստոնէութիւնը Պարսից եւ Մեհրութանայ դէմ պաշտպանելու համար Պապը թագաւոր դնէ Հայոց վերայ եւ Յունաց զօրքով Հայաստան յուղարկէ, որք եկին Մեհրութանն ու Պարսիկները քշեցին:

Այս պատերազմի ժամանակ ինչ արաւ Մեծն ներսէս.

— Նպատ լերին վերայ ելաւ ու բազկատարած ազօթքի կեցաւ. եւ որովհետեւ արեւը Հայոց բանակի դիմացէն լինելով՝ զիրենք կնեղէր, սրբոյն ազօթքովը ամպ մի եկաւ արեւը ծածկեց. նոյնպէս նաեւ մէկ հակառակ քամի փչելով՝ Պարսից նետերը իւրեանց վերայ դարձուց, յորոց սիրտ առած Հայ զօրավարները եւ մասնաւորապէս Սպանդարտ Կանսարականն ու Մուշեղ Մաւրիկոսեանը այնպիսի քաջութեամբ սկսան ջարդել զՊարսիկները, որ նոցա չորս մասին մէկը հազիւ փախչելով ազատեցաւ:

Այն սոսկալի կոտորածին ժամանակ Մեհրութան ինչ կանէր.

— Մեհրութանայ ձին վիրաւորուելով՝ երբ նա պարսիկ զօրաց հետ փախչիլ կաշխատէր, Սմբատ Բագրատունին հասաւ բռնեց զինքն ու «Որովհետեւ, Հայոց թագաւոր կուղէիր լինել, ահա ես կպսակեմ՝ զքեզ իմ հայրենական իշխանութեամբս» ասելով՝ երկաթէ շամփուր մը պսակաձեւ կլորցուցած

ու սաստիկ տաքցուցած Մեհրուժանայ գլուխը դրաւ ու այնպէսով մեռուց, որով այն աղբաւեաց, փառամուլ ու շահասէր մարդը՝ արժանավայել փոխարէն գտաւ իւր անթիւ չարեացը:

Պատերազմէն յետոյ Պապ Թագաւորն ինչ զործողութիւններ արաւ.

— Յունաց զօրքը աւատ պարգեւներով յետ դարձուց, եւ նոցա Տերենտիանոս զօրավարին շատ ընծաներ տալով՝ Հայաստանի մէջ բնակեցուց: Յետոյ Պապ խօսք տուաւ սուրբ Ներսէսին որ այնուհետեւ հաւատարմութեամբ ծառայէ Աստուծոյ, եւ խօսք առաւ նախարարներէն որ հաւատարիմ մնան իւրեանց Թագաւորին, որով խաղաղացաւ մեր Հայաստան աշխարհը: Սակայն մեզք որ այն խաղաղութիւնը երկար չտեւեց, վասն զի երբ սուրբն Ներսէս սկսաւ Պապայ չարութիւններն ու անկարգութիւնները յանդիմանել, Պապ ձանձրացաւ նորա սքանչելի խրատներէն, եւ ծածուկ թոյն տալով՝ զրկեց զՀայաստան այն բազմարդիւն հայրապետէն, որոյ հայրագութիւնամբբ բոլոր Հայաստան միակերպ կլօյելէր:

Պապայ վերջն ինչպէս եղաւ.

— Սուրբ Ներսէսի մահուանէն վերջը՝ իրեն ամբարտաւանութեամբբ կուրացած՝ Յունաց Թէոդոս կայսրէն ապրտամբբեցաւ: Թէոդոս լսելով մեծ զօրք յուղարկեց Տերենտիանոսի որ Պապայ դէմ պատերազմի, Տերենտիանոսն ալ զօրաց հասնելուն պէս պատերազմի ելաւ, բռնեց զՊապ եւ շլթաներով կապած կոստանդնուպոլիս յուղարկեց, ուր կայսրը գլխատել տուաւ զինքը:

Ո՞վ յաջորդեց Պապայ.

— Վարազդատ անուհով Արշակունի իշխանը, որ իրեն զարմանալի քաջութիւններովը երեւելի եղած էր Յունաց մէջ: Վարազդատ դեռ Թագաւոր չեղած՝ միանգամ հինգ Լոնգոբարտացիի դէմ ելնելով՝ մէկմէկու ետեւէ հինգն եւս մենամարտութեամբ սպաննեց, մէկ բերդի վերայ վաղելով 17 հոգի նետահար արաւ սպաննեց ու ինքը ջինատուեցաւ. այլ եւ Թագաւոր հաստատուելէն յետոյ՝ երբ Յունաց զօրքով Հայաստան կուգար, ճանապարհին ասորի աւաղակաց հանդիպեցաւ, որք եփրատ գետէն անցընելով՝ վերայի կա-

մուրջի տեղ դրուած գերանը գետը
 ձգեցին որ վարազդատէն ազատին,
 բայց վերջինս սաստիկ բարկանալով՝
 այն 22 կանգուն լայնութիւն ունեցող
 գետի վերայէն մէկ շնչով ցաթկեց,
 որով աւազակներն իսկոյն զէնքերը ձը-
 գեցին ու անձնատուր եղան վարազ-
 դատայ:

Վարազդատ ինչո՞ւ Յունաց իշխա-
 նութենէն ապստամբեցաւ.

— Յոյն զօրավարաց Հայաստանի մէջ
 արած բռնութիւնները տեսնելով՝ չկա-
 րողացաւ համբերել, եւ Շապհոյ օգնու-
 թեամբը ապստամբիլ ուզեց. սակայն
 լսելով որ կայսրն իմացել է իւր ապրս-
 տամբութեան խորհուրդը, Կ. Պոլիս
 գնաց որ ինքզինքն արգարացընէ. բայց
 կայսրը բարկութենէն առանց անգամ
 տեսնելու՝ իսկոյն՝ Թուլիս (Իսլանդիա)
 կղզին քշել տուաւ զինքը:

ԴԱՍ ԻԱ.

ԱՐՇԱԿ Գ, ՎԱՀԱՐՇԱԿ Բ ԵՒ ԽՈՍՐՈԿ Գ.

Վարազդատէն յետոյ ինչ փոփո-
 խութիւն եղաւ Հայաստանի մէջ.

— Կայսրը Պապայ երկու որդիքը,
 այսինքն Արշակն ու Վաղարշակը թագա-
 ւոր դրաւ Հայոց վերայ, որպէս զի ե-
 թէ մէկն ապստամբի, միւսը հաւա-
 սարիմ մնայ:

Այս երկու թագաւորներն ո՞ւր
 դրին իւրեանց աթոռը.

— Արշակ Դուին դրաւ իւր աթոռը,
 իսկ Վաղարշակ երիզա, որ եւ թագա-
 ւորութեան տարին չլմընցած մեռաւ:

Վաղարշակայ մահուանէն յետոյ
 Հայաստանի վիճակն ինչ եղաւ.

— Պարսից Շապուհ թագաւորը լսե-
 լով որ մեծն Թէոդոս վախճանել ու
 տեղը նորա Արկաղէոս օրդին յաջոր-
 դել է (որ ակարմարգ էր), հետը հաշ-
 տութիւն արաւ, որպէս զի Հայաստանի
 մէկ մասը Պարսից հարկատու լինի,
 ուստի հաշտուելէն վերջը որոշեցին որ

Հայաստանի արեւելեան մասը Պարսից իշխանութեան տակ լինի, արեւմտեանը — Յունաց . այս պատճառաւ Արշակ երրորդ՝ որ Հայաստանի արեւելեան մասին կ'իթազաւորէր, չուզէց անհաւատ Պարսից իշխանութեան տակ մնալ, Յունաց մասն անցաւ ու աթոռը երկզա (Երզնկայ) քաղաքը փոխադրէց, ուր շատ նախարարք գաղթեցին Պարսից մասնէն :

Արշակ երրորդին տեղը Պարսիկները զմի թագաւորեցուցին իւրեանց մասին մէջ .

— Արշակունեաց ցեղէն Խոսրով անունով մէկը :

Արշակայ եւ Խոսրովու պատերազմին պատճառն ինչ էր .

— Նախարարաց անկարգութիւնը, որք Յունաց բաժինէն Պարսից մասն անցնելու ժամանակ՝ Արշակայ գանձը յափշտակեցին ու Խոսրովու տարին : Արշակ աղաչանքով ուզէց իւր գանձը, բայց երբ Խոսրով մտիկ չարաւ, պատերազմ բացուեցաւ մէջերնին, յորում Արշակ յաղթուեցաւ ու քիչ ժամանակէն մեռաւ :

Ո՞վ յաջորդէց Արշակայ .

— Արշակայ տեղ մէկ յոյն կոմս դրաւ կայսրը, եւ Գազարոն Հայ իշխանին սպարապետ կարգէց : Այս բանիս վերայ Յունաց բաժնի Հայ իշխանները նեղանալով՝ իւրեանց մէջը միաբանեցան եւ Խոսրովու մօտ գնացին . Խոսրով ալ յարմար միջոց համարելով՝ կայսեր խոստացաւ Յունաց մասին հարկն եւս տալու, որով երկուց մասանց միանգամայն թագաւորելով՝ բոլոր Հայաստանի տիրեց Խոսրով :

Շապուհ ինչո՞ւ համար Խոսրովու վերայ յուզարկէց իւր Արտաշէր որդին .

— Նախարարներէն ոմանք անձնական թշնամութիւն ունենալով Խոսրովու հետ, գնացին սուտ ամբաստանութիւն արին Շապուհոյ որ իբր թէ Խոսրով ապրտամբիլ կուզէ Պարսից իշխանութենէն, ուստի եւ Շապուհ շատ զօրքով իւր Արտաշէր որդին պատերազմի յուզարկէց :

Խոսրով ինչպէս բռնուեցաւ Արտաշէրէն ,

— Նախարարաց կողմանէ օգնութիւն չգտնելով՝ հարկադրեցաւ անձամբ Արտաշրի մօտ գնալու, որ բանին խկութիւնը հասկացընէ իրեն. բայց Արտաշիր առանց հետն անգամ տեսնուելու՝ շղթայի զարկած Անյուշ բերգը յուզարկեց զինքը, եւ Խոսրովու տեղը՝ նորա Վռամշապուհ եղբայրը թագաւորեցուց:

ԴԱՍ ԻՔ.

ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀ ԵՒ ՆՈՐԱ ԳՈՐԾԵՐԸ.

Վռամշապուհ ինչպէս արաւ իւր թագաւորութիւնը.

— Վռամշապուհ ուսումնասէր, հանգարտ ու խոհեմ բնաւորութիւն ունենալով՝ խաղաղութեամբ ու խելացի կերպով կառավարեց մեր Հայաստան աշխարհը: Սա Պարսից Կրման թագաւորին հետ մտերմութեամբ վարուելով՝ այնչափ սիրելի եղաւ նորա, որ Կրման՝ Վռամշապուհին հաճոյանալու համար՝ սորա Խոսրով եղբայրը Անյուշ բերգէն հանեց ու Պարսկաստանի մէջ մեծ պատուով պահեց:

Վռամշապուհոյ ժամանակ ինչ ուսումնական յառաջադիմութիւն արաւ մեր ազգը.

— Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ տեսնելով ազգին խաղաղութիւնը եւ Վռամշապուհոյ ուսումնասիրութիւնը՝ Հայոց նշանագրերը հնարելու աշխատեցան, որով Ս. Մեսրոպ մեծամեծ դժուարութեանց յաղթելէն վերջը՝ երկնային տեսիլքով հայկական նշանագրերը հնարեց: Նա առաջին անգամ Սողոմոնի առակաց գիրքը թարգմանելով՝ երբ ըստ ամենայն մասանց յաջողած գտաւ իւր ձեռնարկութիւնը, Սամուսատ քաղաքէն Հայաստան դարձաւ, եւ Վռամշապուհ՝ սրբոյն Սահակայ հետ միացած՝ Մեսրոպայ ձեռքով դպրոցներ բացաւ ու հայերէն մատենագրութեան ոսկեդարին հիմունքը ձգեց:

Այն դպրոցներու աշակերտաց մէջէն որոնք եղան անուանի.

— Մեր երանելի թարգմանիչները, որոց համար ժամանակին պատմիչները «տրամախոհք», քաջուշեղք, փափկավանդք, երկարողիք, կաաարեալ եւ ամենայարմար» անունները կուտան:

Սոցա թիւը Խորենացին վաթսուն էր, կասէ, յորոց մեզի հասածներուն անունները սորա են. Յովսէփ՝ Վայոց Չորէն, Յովհաննիստիստի, Աւետիկ Երեզ վանանդեցի, Եզնիկ Կողբացի, Կորիւն, Մուշե Տարսնեցի, Տիրայր Խորձենացի, Յովսէփ Պաղնացի, Յովհաննիստի Եկեղեցացի, Ենովփ, Դանան, Երեմիա, Թադիկ, Գնիթ, Արձան Արծրունի, Աստուխ, Մովսէս Խորենացի, Մանրեկ Վերձանող, Դաւիթ Անշար, Գիւս կաթողիկոս, Յովհաննիստի Մանրակունի, Եղիշե, Աստու Փարպեցի, Եզրաս Անդեղացի եւ այլն, որք ըստ մեծի մասին եղեսիա, Կեսարիա, Աղեքսանդրիա, Աթէնք, Հռովմ եւ Բիւզանդիոն քաղաքները ճանապարհորդելով ու կրթուելով՝ ամէն տեղ արժանաւոր պատիւ ու մեծարանք գտան եւ ժամանակին գիտուններուն մէջ հռչակաւոր եղան:

Վաւարձապաշտոնս որչափ ժամանակ թագաւորեց.

— Բսանեւմէկ տարի թագաւորեց. եւ իւր հեռատես գործունէութեամբը՝ մեր անուանի թագաւորաց կարգն անցաւ:

ԳԱՍ ԻԳ.

ԽՈՍՐՈՎ, Գ-ԷՆ ՄԻԵՉԵԻ ԱՐԵԱԿՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒ-
ԹԵԱՆ ՎԵՐՉԱՆԱԼԸ.

Ո՞վ անցաւ Վաւարձապաշտոն տեղը.

— Նորա Արաւաշէս որդին տակաւին փոքր լինելով՝ դարձեալ Խոսրով թագաւորեց երկրորդ անգամ, որ մէկ տարիէն վերջը մեռաւ:

Խոսրովի մահուանէն յետոյ Հայաստան ինչո՞ւ տակնուկըայ եղաւ.

— Վասն զի Յազկերտ ուզելով որ Հայերը կրակապաշտ անէ, իւր Շապուհ որդին Հայոց թագաւոր դրաւ:

Յազկերտի այս խորհուրդն առաջ գնաց.

— Ոչ. վասն զի քիչ ժամանակէն Յազկերտ հիւանդացաւ ու մեռաւ. իսկ Շապուհ երբ Պարսկաստան գնաց որ հօրը թագաւորութեան աթոռը ժառանգէ, արքունեաց սպասաւորներէն սպանուեցաւ: Նոյն միջոցները նախարարք Շապուհոյ մահը լսելով՝ նորա թողած զօրաց վերայ վազեցին ու լաւ կռ-

տորած անելէն յետոյ փախուցին Հայաստանէն . բայց Պարսից Վռամ թագաւորէն վախնալով՝ շուտով ցրուեցան եւ իւրեանց բերդերը քաշուեցան :

Խոսրովի տեղ սփ թագաւորեց Հայոց վերայ .

— Վռամ մեր ազգը բաւական նեղելէն յետոյ՝ երբ տեսաւ որ առանց մէկ գլխի չկրնար Հայաստանի սովորական հարկը ժողովել, նախարարաց հետ հաշտուեցաւ ու Վռամշապհոյ որդին Արտաշէս երկրորդը Հայոց վերայ թագաւորեցուց, որ տասնեւութը տարեկան էր :

Արտաշէս ինչպէս արաւ իւր թագաւորութիւնը .

— Թոյլ ու անհոգ կերպով, ուստի նախարարները նորա անկարգութիւններէն ձանձրանալով՝ ուզեցին խնդրել Վռամէն որ Հայոց թագաւորութիւնը վերցընէ ու տեղը մէկ Պարսիկ մարդպան դնէ :

Նախարարաց այս անմիա խորհրդոյն դէմ կեցող չեղան .

— Սուրբն Սահակ շատ աշխատեցաւ նախարարաց միտքը փոխել, որ յետ կենան իւրեանց ազգակործան դիտաւորութենէն, բայց նոքա իւրեանց ազիտութենէն աչքերնին մութ կոխած՝ բանի տեղ չդրին սրբոյն աղաչանքը :

Արշակունեաց թագաւորութիւնն ինչպէս վերջացաւ .

— Վռամ նախարարաց խնդիրքը լսելով՝ Պարսկաստան կանչեց Ս. Սահակն ու Արտաշէսը : Վերջինս թէեւ Ս. Սահակոյ պաշտպանութեամբը ինքզինքն արդարացուց, բայց Վռամ Հայոց թագաւորութեան այնպիսի դիւրին կերպով վերցուիլը իրեն ձեռնտու տեսնելով՝ զՍ. Սահակը բանտ դրաւ, զԱրտաշէսն ալ աքսոր յուղարկեց, ուր երեք չորս տարի ապրելէն վերջը մեռաւ . որով Արշակունեաց հզօր թագաւորութիւնը 580 տարի տեւելէն յետոյ՝ Քրիստոսի 428 թուականին վերջացաւ :

ՄԱՐԶՊԱՆԻ.

ԳԱՍ ԻԳ.

ՎԵՆՄԻՆԻՐՇԱՊՈՒՆ ԵՒ ՎԱՐԳԱՆԱՆՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ.

Արշակունեաց թագաւորութիւնը վերցուելէն յետոյ ո՞վ կիշխէր Հայաստանի.

— Պարսից թագաւորէն յուղարկուած այլ եւ այլ իշխաններ, որք մարգպան (փոխարքայ) կասուէին, եւ որոց առաջինը Վեհմիհրշապուհն եղաւ: Սա բնութեամբ խաղաղասէր եւ ազնիւ մարդ լինելով՝ շատ լաւ կառավարեց Հայաստանը տասնեւչորս տարի:

Վեհմիհրշապուհէն յետոյ ո՞վ գլուխուցաւ մարգպան.

— Յազկերտ՝ Հայոց սիրտը վաստակելու համար՝ Սիւնեաց Վարսակ անունով փառասէր, անկիրթ ու ազգատեաց իշխանը դրաւ մարգպան, որ իբրեւ հայ՝ փոխանակ ազգին ուրախութեանն ու երջանկութեանը առիթ լինելու, Հայ-

ատանի թշուառութեանցը մեծապէս պատճառ եղաւ:

Այն միջոցները Յազկերտ ինչ հնարք բանեցուց Հայերն արեւապաշտ անելու.

— Հրաման հանեց որ Հայք իրեն զօրք տան, որպէս զի կարողանայ ազգին երեւելի զօրավարները հեռացընել ու մնացածները դիւրաւ արեւապաշտ անել. ուստի եւ Հայերը խորհուրդ արին ու Յազկերտին անհաւատարմութեան կասկած չտալու համար՝ նախարարաց ու քահանայից հետ մէկտեղ բաւական զօրք յուղարկեցին Պարսկաստան: Յազկերտ երկու տարի Հոնաց դէմ պատերազմելէն վերջը՝ երբ զկարողացաւ յաղթել՝ Պարսկաստան դարձաւ ու սկսաւ յորդորել ու ստիպել նախարարներուն որ արեւապաշտ լինին: Նախարարները դէմ կեցան Յազկերտի, ոմանք եւս իւրեանց զօրացը հետ նահատակուցան; ինչպէս Գարեգիկ, Ասովմ Գևորգի ու Մանանկիր Ռշտուկի: Միւս նախարարներուն եւս շատ ստիպեց Յազկերտ, բայց զկարողացաւ նոցա մտքի հաստատութիւնը խախտել:

Նախարարաց Պարսկաստան եղած
ժամանակը Հայաստանի մէջ ինչ նոր
բան եղաւ .

— Յազկերտի կողմանէ Դեկշապուհ աս-
նունով մէկ մարզպան եկաւ , որ Հայե-
րը դարձընելու համար շատ նեղու-
թիւններ տուաւ նոցա . բայց յայնմանէ
Յազկերտ հրովարտակ գրեց ամհնայն
Հայոց՝ հրամայելով որ կամ թղթոյն
պատասխանը տան եւ կամ Պարսից
կրօնքն ընդունին : Այն պատճառաւ Յով-
սէփ կաթողիկոսը ազգին միաբանու-
թեամբը հրովարտակին ազգու պատաս-
խանը գրեց եւ թագաւորին հրամանը
քաղցրութեամբ մերժեց :

Այն պատասխանին վերայ Յազ-
կերտ ինչ արաւ .

— Խորամանկութեամբ հրաման գը-
րեց որ ազգին մեծամեծ նախարարնե-
րը Պարսկաստան երթան , որոց տեղ
հասնելուն պէս՝ իսկոյն բանա գնել
տուաւ զիրենք , ու սկսաւ ստիպել որ
կամ հաւատքնին ուրանան ու իրենց
առաջին պատուոյն հասնին եւ կամ
մահուան դատապարտուին :

Նախարարները Յազկերտի այս խա-
բէութեանը դէմ ինչ հնարք բանե-
ցուցին .

— Տեսնելով որ իւրեանց մեռնելէն
վերջը Հայաստան ոտքի տակ պիտի եր-
թայ , առ երեսս կատարեցին թագաւո-
րին հրամանը , երկրպագութիւն աս-
րին արեւու եւ շատ մոգերով Հայաս-
տան դարձան :

Հայք մոգերուն գալը լսելով ինչ
արին .

— Սուրբ Ղեւոնդի եւ նորա հետ միա-
ցած քահանայից առաջնորդութեամբը
մոգերուն վերայ վազեցին եւ ի նոցանէ
շատերը մեռցընելով ու վիրաւորելով՝
մնացածները հալածական փախուցին
Հայաստանէն :

Մոգերուն հալածուելէն յետոյ
Պարսկաստանէն դարձող նախարար-
ներն ինչ արին .

— Վարդան՝ որ Պարսկաստանի մէջ առ
երեսս միայն ուրացել էր քրիստոնէու-
թիւնը , եկաւ Յովսէփ կաթողիկոսին
ոտքն ընկաւ ու թողութիւն խնդրեց
իւր ակամայ ուրացութեանը : Իսկ Վա-

ասկ, որ սրտանց ուրացած էր, չուզեց որ մոգերը հեռանան Հայաստանէն, ուստի ստույթեամբ համոզեց քահանաները, որ նոյն միջոցին դէմ չկենան մոգերուն, որպէս զի Յազկերտի առաջեւ յանցաւոր չլինին, ու յետոյ կամաց կամաց դուրս հանեն զիրենք:

Վասակայ խորհուրդն ինչ հետեւանք ունեցաւ.

— Նախարարները թէեւ ի սկզբան համոզուեցան, բայց վերջը տեսնելով որ հետզհետէ կրակապաշտութիւն կհաստատուի Հայաստանի մէջ ու վասակ Պարսից հետ միացած չարիք կհասցընէ Հայոց, վրան վազեցին՝ Պարսիկները փախուցին ու զՎասակը բռնեցին. բայց նորա սաստիկ ազաչելուն ու աւետարանով երգուելուն համար նորէն ազատ թողուցին զինքը:

Յազկերտ ուրիշ ո՞ր ազգը կուզէր արեւազաշտ անել.

— Աղուանից ազգը, զորս դարձընելու համար շատ մոգեր յուզարկեց նոցա երկիրը. բայց Աղուանք Պարսից դիմագրել չկարողանալով՝ Հայերէն օգնութիւն խնդրեցին, որով Հայք հա-

րիւր հազարի չափ մարդիկ՝ ժողովեցան Շահապիվան քաղաքը եւ երեք գունդ բաժնեցին բոլոր զօրքը, այսինքն՝ առաջին գունդը, որ Պարսից դէմ պիտի կենար՝ Ներշապուհ Արծրունու յանձնեցին, երկրորդը՝ Վարդակին տուին, որ Աղուանից օգնութիւն գնաց. իսկ երրորդ գունդը Վասակին, որ զՀայաստանը պահպանէ:

Վարդան եւ Վասակ ինչպէս կատարեցին իւրեանց զօրապետութիւնը.

— Վարդան Աղուանք երթալով՝ Պարսից զօրքը փախուց, մոգերը ջարդեց, կրակատունները կործանեց ու համարձակ քրիստոնէութիւնը պաշտել տուաւ այնտեղ: Սա մին չգեռ այնպիսի քաջութիւններով Հայաստանի փառքը կաւելցընէր, անդգամ Վասակը հաւատքն ուրացած նորէն սկսաւ եկեղեցիներն աւրել ու կրակապաշտութիւն մըտցընել Հայաստանի մէջ, որ Վարդան լսելով իսկոյն Հայաստան դարձաւ, եւ Վասակայ ու նորա հետ ուրացողներուն մեծ ջարդ տուաւ:

Յազկերտ Վարդանայ արածները լսելով ինչ արաւ.

— Միևնուրեքսն անուշուկ պարսիկ սպա-
րապետը յուզարկեց շատ զօրքով որ
գայ պատերազմը լմընցընէ :

Հայք այս պատերազմի ժամանակ
ի՞նչ արին .

— Վարդանայ հրամանաւը վաթսուն
հազար հոգի ժողովեցան եւ պատերազ-
մի պատրաստուեցան Աւարայր գիւղին
մերձակայքը : Պատերազմն սկսուելուն
պէս՝ թէպէտ մեծ քաջութիւններ արին
Վարդանանք, բայց երբ սուրբ Վարդա-
նը քաջութեամբ զարնուելով մեռաւ,
Պարսիկները յաղթեցին Հայոց, որով
այն օրուան մէջ հաւատքի եւ հայրե-
նեաց վերայ մեռնող քրիստոսագէն զի-
նուորաց թիւը 1036 հոգւոյ հասաւ . իսկ
Պարսից կողմանէ 3544 հոգւոյ (451):

Վասակայ՝ վերջն ի՞նչ եղաւ .

— Իւր համազգեացը՝ ամեն տեսակ
չարիք հասցընելէն յետոյ՝ Հայերը ա-
րեւապաշտ անել չկարողանալուն հա-
մար՝ յանցաւոր գանուեցաւ Յազկերտի
առջեւ, որոյ հրամանաւն իսկ Վասա-
կայ իշխանութիւնն ու հարստութիւնը
առնուեցաւ ու ինքն ալ բանա գրուե-
ցաւ, յորում որդնուելով մեռաւ :

ԴԱՍ ԻԵ.

ԱՏՐՈՐՄԵԶԴ, ԱՏՐՎՇՆԱՍՊ ԵՒ ՎԱՀԱՆԱՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ.

Վարդանանց պատերազմէն յետոյ
Հայաստանի մէջ ո՞վ մարզպան դրուե-
ցաւ .

— Աստուծոյ պարսիկը : Սա Յազկերտի
հրամանաւը բոլոր նախարարները բռ-
նեց Պարսկաստան յուզարկեց, որք չորս
տարի բանտը կենալէն վերջը Շղոմշա-
պուհ իշխանին աղաչանքովը բանտէն
ազատեցան, եւ Յազկերտի մահուանէն
յետոյ նորա Պերող որդւոյն ութը տարի
ծառայելով՝ Ատրվշնասպ մարզպանը
Հայաստան գալու ժամանակ՝ զիրենք
եւս հետը մեկտեղ Հայաստան բերաւ :

Ո՞վ էր Վահան եւ ի՞նչ կպատմուի
վերան .

— Վահանը մեծին Վարդանայ Հմայ-
եակ եղբօր մեծ որդին էր, որ իրեն
քաջութեամբն ու խոհեմութեամբը
սիրելի եղած էր Պարսից մեծամեծնե-
րուն ու Պերողայ : Երբ Պարսկաստան
գանուող ազգուրաց նախարարները նա-

խանձեցան եւ չարախօսութիւններ արին նորա վերայ, Վահան իմացաւ որ ի զնւր տեղը պիտի մասնուի անօրինաց ձեռքը, ինչպէս իրմէ առաջ շատ նախարարներ, իսկոյն իրեն քովի Հայերուն հետ մէկտեղ Պարսից բանակէն զատուեցաւ եւ Ստրվշնասպայ զօրաց վերայ յարձակելով բաւական մարդ ջարդեց. յետ որոյ Հայք իւրեանց մարդպան ընարեցին զՄահակ Բագրուսուհի եւ ընդհանուր սպարապետ կարգեցին զՎահան Մակիկոնեանը:

Պերոզ երբ Վահանայ ապօտամբութիւնը լսեց ինչ արաւ.

— Ստրվշնասպայ ձեռքը շատ զօրք տուաւ ու դարձեալ Հայաստան յուղարկեց, ապսպրելով որ Վահանը կենդանի բռնեն. բայց քաջն Վահան՝ Յովհան Մանգակունին հետն առած՝ իւր սակաւաթիւ զօրօքը Պարսից զօրքը ջարդեց ու զՍտրվշնասպ մարդպանն ալ սպաննեց: Պերոզ այս բանիս վերայ բարկանալով՝ մեկմէկու ետեւէ երեք հազարապետ յուղարկեց Վահանայ դէմ, բայց Վահան քաջութեամբ պատերազմելով՝

մեծամեծ կոտորածներ արաւ իւր սակաւաթիւ մարդիկներովը, մինչեւ որ Պերոզի մահուանէն վերջը՝ նորա յաջորդ Վաղարշ անունով Պարսից թագաւորն իրաւացի ճանաչելով Վահանայ ապօտամբութիւնը՝ հետը հաշտուիլ ուզեց, եւ Նիխար անունով խաղաղասէր մարդը յուղարկեց Վահանայ հետը խօսելու:

Հաշտութիւնն ինչպէս եղաւ.

— Երբ Նիխոր Հայաստան եկաւ եւ Վահանայ հետ տեսնուելով՝ խնդրեց թագաւորի կողմանէ խաղաղ եւ հնազանդ մնալ Պարսից թագաւորութեանը, Վահան երեք պայման առաջարկեց, այսինքն. ա) որ քրիստոնէութիւնը ազատ պաշտուի Հայաստանի մէջ ու Պարսիկներն ամենեւին չխտուունին. բ) որ արժանաւոր եւ հաւատարիմ մարդիկ միայն պատուոյ հասնին եւ գ) որ մինչեւ երկու կողմի պատճառները չիմացուին՝ դատաստան չըկարուի: Նիխոր այն պայմանները երդմամբ յանձն առաւ, եւ թագաւորը՝ Վահանայ առաջարկութիւնները գովելով՝

դինքը տեսնել ցանկացաւ, որով Վահան Պարսկաստան գնաց, մեծ պատուով ընդունեցաւ եւ Հայոց ազգին սպարապետ կարգուելով Հայաստան վերագարձաւ:

Վահան ինչպէս կատարեց իւր սպարապետութեան պաշտօնը.

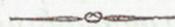
— Խոհեմութեամբ եւ հեռատեսութեամբ. ուստի եւ քիչ ժամանակէն ինքը մարզպան դրուեցաւ Հայոց վերայ եւ նորա Վարդ եղբայրը՝ սպարապետ:

Վահան սրչափ ժամանակ մարզպանութիւն արաւ եւ ո՞վ դրուեցաւ նորա տեղը.

— Գսանելվեց տարի ամենայն բարեմասնութեամբք կառավարեց Հայաստանը: Նորա տեղն անցան հետզհետէ նախ՝ Վահանայ Վարդ եղբայրը, եւ ապա Բուրդան պարսիկը, Մթեժ Գնունի նախարարը, Դեկշապուհ պարսիկը, Վշնապահրաւ, Վարազդաս եւ Սուրհեն ձիւն: Վերջինս հաւատոյ կողմանէ շատ նեղութիւն տուաւ Հայոց:

Այս միջոցները ինչ նշանաւոր բան եղաւ Հայաստանի մէջ.

— Եղիվարդեցի Մովսէս կաթողիկոսը Հայոց տուժարը նորոգելով՝ նոր թուական հաստատեց 551-ին, ուսկից սկսեալ մինչեւ ցայժմ՝ 1319 տարի է:

ԳԱՍ ԻԶ.

ՎԱՐԳՍԵ Բ-ԷՆ ՄԻՆՁԵԻ ՍՄԲԱՏ ԲԱԶՄԱՅԱՂԹ.

Վարդան երկրորդն ինչո՞ւ զՍուրէն ձիւն մարզպանն սպանեց.

— Իւր Մանուէլ եղբայրը՝ Սուրենի հրամանաւ սպանուելուն համար, որ Վարդան բարկանալով զօրք ժողովեց Գուին քաղաքի վերայ վազեց՝ զՍուրէնը սպանեց, Պարսիկ զօրքը ցրուեց եւ Հայաստանի կառավարութիւնը իւր ձեռքն առաւ:

Պարսից Խոսրով թագաւորը երբ Վարդանայ արածը լսեց ինչ արաւ.

— Երկու անգամ զօրք յուղարկեց Հայաստան. առաջին անգամը յաղթուեցաւ, բայց երկրորդ անգամը յաղ-

Թող գտնուելով՝ վարդան Կ. Պոլիս փա-
խաւ, ուր օգնութիւն առնելով Յուս-
տինիանոս կայսրէն՝ դարձեալ Պարսից
դէմ ելաւ. սակայն երկու կողմէն շա-
կոտորած անելէն յետոյ նորէն Պարսից
ձեռքը մնաց Հայաստանը, յորում Միհ-
րանը (ձիհրվղոն)՝ վերջին պարսիկ
մարդպանն եղաւ, տանեւհինգ տարի
խաղաղութեամբ կառավարելով Հայ-
աստանը:

Միհրան պարսիկ մարդպանու-
թեան ժամանակ՝ Հայաստանի Յունաց
բաժնին մէջ ինչ պատահեցաւ.

— Խոսքով՝ Մեծին Հայաստանի տիրե-
լէն վերջը՝ զօրք յուղարկեց նաեւ Փոքր
Հայաստան, որ Յունաց ձեռքն էր.
ուստի եւ Յունաց Տիրերիոս կայսրը՝
Մաւրետիոս (Մօրիկ), որ մօրը կողմանէ
հայ էր) զօրապետը յուղարկեց շա-
ղօքով Պարսից դէմ, որ եկաւ Պարսիկ-
ները հալածեց ու զՄուշեղ Մամիկո-
նեան Հայոց քաջ սպարապետը, — որ
Յունաց եւ Պարսից պատերազմներուն
մէջ անուանի էր, — դուքս կարգեց
այնանդ:

Մուշեղ կարողացաւ իւր գլխու-
թիւնը խաղաղութեամբ անել.

— Ոչ. վասն զի Խոսքով դարձեալ
զօրք յուղարկեց Փոքր Հայաստան, սաս-
տիկ պատուիրելով որ Հայաստանի Տա-
րոն գաւառը հիմնադրուի անեն ու
զՄուշեղը գերելով՝ շղթայակապ իւր
դիմացը հանեն:

Մուշեղ Պարսից գալը լսելով՝ ինչ
հնար մտածեց.

— Մուշեղ տեսնելով որ իւր ծերու-
թեան պատճառաւ պիտի չկարողանայ
Պարսից դէմ ելնել, իւր վահակ (որ
քաջութիւններուն համար՝ Գայլ վահակ
կասուէր) ազգականին ինդրեց, եւ սա
պատերազմն իւր վերան առաւ, յո-
րում իբրեւ հաւատոյ պատերազմ՝
յոյսն Սատուծոյ վերայ գրած՝ զարմա-
նալի խորամանկութեամբ ու ճարտա-
րութեամբ վեց հազար Պարսիկ կուռ-
րեց իւրեանց Միհրան եւ վարչիր զօ-
րագլուխներուն հետ:

Վահան ինչպէս կատարեց այն վեց
հազար Պարսիկները.

— Խորամանկութեամբ մարդ յուզարկեց Միհրանայ՝ խոստանալով որ զՄուշեղը Պարսից կմասնէ թէ որ իրեն տան Տարոնոյ երկիրն ու Մուշեղայ հարըստութիւնը: Միհրան խկոյն հաւանեցաւ, եւ վահան Միհրանայ մօտ գնալով՝ 4000 Պարսիկ զօրք առաւ որ երթայ Մուշեղը բռնէ: Այն զօրաց հետ երբ վահան Խարձ գիւղը հասաւ, 50 հոգի թողուց այնտեղ եւ մնացեալը Օձ քաղաքը յուզարկեց, ապսպրելով այն 50 զինուորաց որ երբ ինքը մարդ յուզարկէ իրենց իւր նշանովը պատերազմին յաջողութեանը համար, խկոյն Միհրանին իմացընեն ու անկէց ուրիշ զօրք առնելով իրեն գան: Յետոյ Օձ քաղաքի զօրացն ալ պատուիրեց որ զէնքերը հագուստներուն տակը պահելով՝ բարեկամական կերպով քաղաք մտնեն, եւ երբ ինքը նշան տայ՝ անխնայ կոտորեն քաղաքացիքը: Այս կերպով քաղաք մտցուց այն զինուորները, եւ ինչպէս որ առաջուց որոշած էր, այն տներուն մէջ բաժնեց զիրենք, ուր պահուրտած սպառազէն Հայերը՝ Պարսից ներս մտածներուն պէս՝ վը-

րաները կվազէին ու կը խղզէին: Այն զինուորներն այս կերպով կոտորելէն յետոյ, վահան մարդ յուզարկեց այն 50-ին որ շուտով երթան 2000 հոգի ալ օգնութեան բերեն, որոց մին չեւ գալը՝ Պարսիկ զօրաց հագուստները քաղաքացուց հագցուց, ու քաղաքին մուտքին վերայ կարգաւ շարել տուաւ, եւ երբ այն 2000 Պարսիկները մօտեցան, հրաման տուաւ պարսկազգեստ հայ զինուորներուն որ յաղթական փող զարնելով քաղաքը մտնեն, որով այն 2000 հոգին ալ ուրախութեամբ ետեւներէն քաղաք մտան, եւ Հայերը զիրենք մէջ առնելով չարաչար կոտորեցին: Յետոյ վահան Միհրանայ քով գնաց եւ մէկ ուրիշ խորամանկութեամբ մնացեալ երկու հազարն ու Միհրանը սպաննեց:

Վահան ուրիշ ինչ քաջութիւններ արաւ եւ երբ մեռաւ .

— Որովհետեւ վահան՝ Միհրանայ ատենադպիրն սպաննելէն յառաջ՝ Միհրանայ բերնեն թուղթ գրել տուած էր Պարսից վարչիւր զօրավարին որ 3000 զօրք առած՝ երեք օրէն իրեն գայ ա-

ուանց ուշանալու . վարչիրը եկաւ : վա-
հան ալ պարսկազգեստ Հայ զօրքերովը
դիմացն ելաւ , եւ նոցա անպարտատ
դանուած ժամանակը՝ բոլորը թրէ
անցնել տուաւ , յորոց հազիւ թէ 40
հոգի փախչելով ազատեցան , եւ վնա-
ցին եզած կոտորածը Խոսրովու պատ-
մեցին : Այս բանիս Խոսրովը բարկացած՝
թէպէտ առաջինէն աւելի զօրք տուաւ
Միհրանայ վախտանկ հօրեղբօր ձեռ-
քը եւ վահանայ դէմ յուզարկեց , բայց
վահան՝ իւր քաջութիւնն ու կենդանի
հաւատքը գէնք ու օգնական առնելով՝
երեք չորս անգամ սաստիկ ջարդ տա-
լով Պարսից՝ փառաւոր յաղթութիւն-
ներ արաւ , յետ որոյ այն անընդհատ
պատերազմներէն տկարացած՝ ցանկալի
մահուամբ մեռաւ :

Ո՞վ յաջորդեց վահանայ .

— Իւր Մարտ հայրենասէր որդին՝ որ
հօրը քաջութեանցը ժառանգորդ ե-
ղաւ , Պարսից դէմ անպարտելի քա-
ջութեամբ պատերազմելով՝ նոցա չորս
նշանաւոր զօրավարներն սպաննեց եւ
ուրիշ շատ քաջութիւններ արաւ , ո-
րոց համար Բագրատայր կոչուեցաւ :

Սմբատայ տեղն ո՞վ անցաւ .

— Հայ նախարարաց խնդրանօքը՝
Պարսից Խոսրով թագաւորը մարզպան
դրաւ զԴաւիթ Սահառունին , որ քսանեւ-
չորս տարի իշխելէն վերջը՝ թշնամեաց
մասնութիւններուն պատճառաւ Պար-
սիկներէն կասկածելով՝ Կոստանդնու-
պոլիս փախաւ :

Սահառունույ տեղն ո՞վ գրուեցաւ
մարզպան .

— վարսագիրոց՝ Սմբատ Բագրատունույ
որդին , որ եօթը տարի մարզպանու-
թիւն անելէն յետոյ՝ Ատրպատականի
մարզպան Ռոստոմ պարսիկէն վախնալով
(որ զինքն սպաննել ու Հայաստանի
մարզպանութիւնը ձեռք առնուլ կու-
ղէր) , Յունաց Հերակլ կայսեր մօտ գնաց .
Իսկ Ռոստոմ ոչ միայն իւր նպատակին
չհասաւ , այլ եւ զրկուեցաւ իւր իշխա-
նութենէն՝ Պարսից թագաւորութիւնը
Արաբացուոց ձեռքն ընկնելուն համար :

Ի՞նչպէս եղաւ որ Դաւիթ Սահա-
ռունին կիւրապաղատ կարգուեցաւ .

— Եզր կաթողիկոսը Պարսից տէրու-
թեան Արաբացուոց հետ ունեցած խու-
փութիւնները տեսնելով՝ Յունաց Հե-

բակլ կայսրէն խնդրեց որ մէկ իշխան կարգէ Հայաստանի մէջ. եւ կայսրն զԴաւիթը յուզարկեց՝ կիրաւարդաս (մեծ իշխան) անուանելով: Բայց հազիւ թէ երեք տարի անցաւ, նորէն Հայերը Դաւիթ Սահառունուոյ դէմ ելան ու բոլորովին քշեցին Հայաստանէն:

Դաւիթէն յետոյ ինչ արին նախարարք.

— Մէկ տարի առանց իշխանի մնալով՝ միմեանց պատուոյն նախանձեցան եւ մէկմէկու դէմ թշնամացան, որով Պարսիկներէն իզատ Հագարացիք (Արարացիք) եւս սկսան Հայաստանի վերայ վազել:

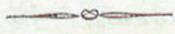
Հագարացւոց դէմ որ նախարարները պատերազմեցան.

— Թեոդորոս Ռշտունիսն ու Վահանս Կանսարականը, որք ութ հազար զօրքով թըշնամեաց դէմ ելան: Սոցա հետ միացաւ գժբազգաբար Սահուռ Անձեւացին իրեն զօրօքը. որ պատերազմի ժամանակ երկչոտութեամբ ու վատութեամբ թշնամեաց կողմն անցնելով՝ իւր ազգայնոց դէմ պատերազմեցաւ, որով Հագարացիք Հայոց զօրավարներն իւր-

եանց զօրաց հետ ջարդելէն յետոյ՝ Հայաստանի ներսերը վազեցին ու մեծամեծ վնասներ հասուցին բնակչաց. Դուին քաղաքի մէջ եւս տասներկու հազար մարդ կոտորեցին, եւ այլեւայլ տեղերէ երեսունհինգ հազար հոգի ժողովելով գերի տարին Դամասկոս:

Այս սոսկալի կոտորածէն յետոյ սով եղաւ կիւրապաղատ.

— Ներսէս երրորդ կաթողիկոսի միջնորդութեամբ Յունաց Կոստանդ կայսրը կիւրապաղատ նշանակեց Վարազտիրոց Բագրատունին, որ առաջ մարզպան էր, եւ որ մէկ տարիէն յետոյ մեռնելով՝ տեղն անցաւ իւր որդի Սմբատը:

ԴԱՍ ԻԷ.

ՍՄԲԱՏԱՅ ԿԻՒՐԱՊԱՂԱՏՈՒԹԵՆԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԹԱԿԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻՉԲԸ.

Սմբատայ ժամանակ ինչպէս էր Հայաստանի վիճակը.

— Սմբատ թէեւ իսկզբան թէոդորոս Ռշտունուոյն օգնութեամբը բոլոր այլազգիները վանեց Հայաստանէն. սակայն

երբ Հազարացիք նորէն անթիւ բազմութեամբ Հայաստան եկան եւ Այրարատ գաւառի մէջ մեծ կոտորած արին, նախարարները նոցա անթիւ զօրաց դէմ կենալն անհնարին տեսնելով՝ մէջերը խորհուրդ արին եւ շատ ընծաներով դիմացներն ելան, խոստանալով. հարկատու լինել նոցա եւ Յունաց հպատակութենէն հեռանալ:

Ո՞վ յաջորդեց Սմբատայ:

— Համազասպ Մաւթիկոսեանը, որ քիչ ժամանակէն նորէն Յունաց հնազանդելով՝ կայսրէն կիւրապազատ կարգուեցաւ: Սմիրապետը լսելով՝ Գամասկոսի մէջ եղած բոլոր Հայ պատանդները թրէ անցնել տուաւ: Յետոյ դարձեալ հնազանդեցան Հայերը, որով Համազասպայ մեռնելէն վերջը՝ տեղը պատրիկ դրուեցաւ իւր Գրիգոր եղբայրը:

Գրիգոր սրբան ժամանակ իշխեց եւ ո՞վ յաջորդեց իրեն.

— Բսանեւ չորս տարի իշխելէն վերջը Խաղրաց պատերազմին մէջ մեռաւ. յետ որոյ Հայաստանը երկու տարի անտէր մնալով տակնուվրայ եղաւ, մինչ

չեւ որ Աշոտ Բագրատունին զօրանալով՝ թշնամիները վանեց Հայաստանէն եւ Հազարացւոց հետ խաղաղութեան պայման դնելով՝ հարկատու եղաւ նոցա:

Աշոտոյ պատրիկութեան ժամանակ Հայաստան ինչ վիճակի մէջ էր.

— Շատ օղբալի վիճակի մէջ. վասն զի Յոյնք իմանալով որ Հայերը Հազարացւոց հարկատու եղել են, շատ զօրք յուղարկեցին, մեծամեծ աւերմունք արին եւ զներսէ համասարականը կիւրապազատ կարգելով՝ իւրեանց տեղը դարձան: Իսկ Հազարացիք ընդհակառակն՝ լսելով որ Հայերը Յունաց հնազանդել են, իրենք եւս շատ վնասներ հասուցին, միանգամայն եւ սկսան Հազարացի ոստիկաններ յուղարկել Հայաստան, որոց առաջինն եղաւ Արղղլան. յետոյ Մոխնաս, Կաշմ, Վիլք եւ այլն, որք մէկմէկէ աւելի չարիք հասուցանելով՝ Հայաստանի ընդհաց նիւթական ոյժը քամեցին:

Այն խեղճութեանց դէմ ինչ դարման մտածեցին Հայերը.

— Հոյ ոստիկանի ժամանակ նախա-
րարները խնդրեցին ամիրապետէն, եւ
նա պատրիկ գրաւ զԲագրսուս Բագրսու-
նին. բայց քիչ ժամանակէն փոխե-
լով՝ տեղը Ապուսէթ այլազգին յուղար-
կեց: Ապուսէթ գալուն պէս՝ զԲագարա-
տը բռնեց ու Դամասկոս յուղարկեց,
ընդ որ Հայերը բարկացան ու Ապուսէ-
թը բռնելով սպաննեցին (849):

Ամիրապետն Ապուսէթի սպանուի-
լը լսելով ինչ արաւ.

— Բուդա անունով ոստիկանը յուղար-
կեց շատ զօրքով, որ սոսկալի կատա-
ղութեամբ եկաւ Հայաստանը արիւն-
լուայ արաւ, եւ իւր տեղը Շեխի պար-
սիկը ոստիկան գնելով՝ զԱշոտ Արծրու-
նին, զՍմբատ սպարապետն ու ուրիշ
շատ Հայեր հետը մէկտեղ գերի ա-
րաւ, որք Հագարացոց բռնութիւն-
ներէն ոմանք իւրեանց հաւատքն ու-
րացան եւ շատերը նահատակուեցան,
ինչպէս նաեւ Սմբատ սպարապետը՝
որ Խոսովանոյ ասուեցաւ:

Հագարացոց այս արշաւանքէն յե-
տոյ Հայաստան ինչ վիճակի մէջ մնաց.

— Դառն տազնապի մէջ. բայց մեր
ազգի գերութեան 431 տարին լրանա-
լով, եւ Աստուած իւր անհուն ողորմու-
թեամբը կերպով մի մեր ազգը մխի-
թարեւ ուզելով՝ Բագրատունեաց ցե-
ղէն Աշոտ անունով հեռատես նախարա-
րը հանեց, որ իւր ազգասէր, ազնիւ
եւ իմաստուն քնուորութեամբը ա-
մենուն սիրելի ու պատկառելի լինե-
լով՝ Բագրատունեաց թագաւորութիւ-
նը կանգնեց եւ մեր ազգը անօրինաց
բռնութիւններէն ազատեց:

ԲԱՂՈՒԱԾԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ.

ԳԱՍ ԻԸ.

ՎԱՂԱՐՇԱԿԵ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵԾԸ ԽՈՍՐՈՎ.

Արշակունեաց Թագաւորութիւնն ինչ կերպով սկսաւ .

— Պարթեւաց երկրորդ Արշակ Թագաւորը Քրիստոսէ 149 տարի յառաջ Հայաստանի տիրելով՝ Հայոց Թագաւոր դրաւ իւր Վաղարշակ եղբայրը, ուսկից Արշակունեաց Թագաւորութիւնն սկսաւ :

Վաղարշակ ինչպէս Թագաւորեց եւ ո՞վ անցաւ նորա տեղը .

— Մծբին քաղաքն ամրոստիտ անելով՝ շատ բարեկարգութիւններ արաւ Հայաստանի մէջ, եւ մեր ազգը ջափազանց սիրելուն նշան Մար Արաս անուանով ասորոյն ձեռքով Հայկազանց տէրութեան պատմութիւնը բերել տուաւ. նինուէի գրատունէն, որով ամենայն բան կարդալէն ու իմանալէն յետոյ Հայկազանց նշանաւոր ցեղերուն առանձին առանձին պաշտօններ տուաւ : Իւր տեղն անցաւ որդին՝ Արշակ առաջին, որ հօրը պէս բարեկարգութիւններ անելով՝ շատ տեղերու տիրեց :

Արտաշէս առաջինն ո՞վ էր, ինչ արաւ ու ինչպէս մեռաւ .

— Արշակ առաջնոյ որդին. իւր աշխարհակալութեանը կողմանէ Արշակունեաց ամենէն քաջ ու անուանի Թագաւորը, որ Յունաստանի, Փոքր Ասիոյ եւ Պարսկաստանի տիրեց : Սա Յունաստանէն Արտեմիս, Հերակլ եւ Ապրոն կողոց արձանները բերաւ. Հայաստան, եւ Պարսից Թագաւորն իւր երկրորդն անելով՝ իւր անունովն ու պատկերովը ստակ կոխել տուաւ Պարսկաստանի մէջ : Չնայելով որ Արտաշէս այնքան քաջ էր, շատ ցաւալի վերջ ունեցաւ նա. վասն զի իւր զօրաց մէջ յանկարծակի խռովութիւն ծագելով՝ սպանուեցաւ :

Տիգրան երկրորդին վերայ ինչ գիտելիք կայ .

— Տիգրան երկրորդը իւր Արտաշէս հօրը պէս աշխարհակալութեանց սէր կապելով՝ ապստամբ Յոյները վերստին նուաճեց, Ասորեստանեայց դէմ պատերազմեցաւ ու նոցա Սելինէ Թագուհին սպաննեց, այլ եւ Երուսաղեմի տիրեց, ուր շատ զօրաց հետ Գնել զօրավարը թողուց : Յետոյ Միհրդատայ պատճառաւ (որ Արտաշէս առաջինը Պոնտոսի կուսակալ դրած էր) Հռովմայեցոց հետ պատերազմելով՝ Տիգրան ո՞չ միայն իւր նախագահութիւնը Պարսից տուաւ, այլ եւ քիչ ժամանակէն Երուսաղեմն եւս Հռովմայեցոց ձեռքն անցաւ :

Ո՞վ յաջորդեց Տիգրանայ .

— Իւր որդին Արտաւազդ առաջին, որ պատերազմի յարմարութիւն ջուհնալով՝ Հռովմայեցիք շատ քաղաքներ առին ձեռքէն : Սորա տեղն անցաւ

Արշամ, որ Պարսից Արշէզ Թագաւորին օգնութեամբ
բը Հռովմայեցիքը Հայաստանէն քշեց եւ Ասորոց
երկրին մէկ մասը նորէն ձեռք ձգեց : Այս պատճա-
ռաւ Արշէզ Վերին Հայոց (1) տիրեց . իսկ Արշամ՝
Ստորին Հայոց , եւս եւ Ասորոց մէկ մասին :

Արշակայ յաջորդն ո՛վ եղաւ .

— Ինք Աբգար որդին , որ քաջութիւններէն զատ
նշանաւոր է բոլոր աշխարհիս մէջ իբրեւ առաջին
քրիստոնեայ Թագաւոր . ուստի եւ իրաւամբ արժանի
Քրիստոսի տուած այն երանիին որ Աբգարու Թրդ-
Թոյ պատասխանին սկիզբը գրեց ասելով . „ Երանի
իցէ այնմ , որ հաւատայ յիս , իբրեւ ոչ իցէ նորա
տեսեալ զիս , — այսինքն . Երանի այն մարդուն ,
որ իմ հրաշքները չտեսած՝ կհաւատայ ինձ “ :

Աբգարէն յետոյ որո՞նք Թագաւորեցին .

— Անանէ եւ Սանատրուկ , որ երկուքն եւս նո-
րէն կռապաշտ եղան : Անանէ՝ Եղեսիոյ պալատը
նորոգելու ժամանակ , վրան մէկ սին ընկաւ ու
մեռուց զինքը . իսկ Սանատրուկ քրիստոնէից դէմ
հալածանք հանելով՝ Թաղէոս առաքեալն ու Ս.
Սանդուխտ կոյսը (որ ինք աղջիկն էր) մուցընել
տուաւ : Ինքն ալ 3½ տարի Թագաւորելէն վերջը՝
որսի գնացած ժամանակ նետէ զարնուելով մեռաւ :

(1) Վերին Հայք կասուին Սիւնիք, Արցախ, Փայտա-
կարան, Ուտի, Գուղարք եւ Տայք. իսկ Ստորին Հայք —
Բարձր Հայք, Չորրորդ Հայք, Աղձնիք, Տուրուբերան,
Մոկք, Կորճայք, Պարսկահայք, Վասպուրական եւ Արա-
րատեան աշխարհները :

Ո՞վ էր Երուանդ երկրորդ եւ ինչպէս Թագա-
ւորութիւն արաւ .

— Արշակունեաց ցեղէն էր , որ Թագաւորելուն
պէս՝ բոլոր Սանատրկոյ ցեղը մուցընել տուաւ՝
բաց ի Արտաշէսէն , որ Սմբատ Բագրատունայն
ձեռքովը Պարսկաստան փախաւ , եւ յետոյ Պարսից
օգնութեամբը Հայաստան գալով՝ զԵրուանդն սպան-
նեց :

Արտաշէս երկրորդն ինչ արաւ .

— Երբ Ալանաց Թագաւորը պատերազմի ելաւ ,
Արտաշէսը յաղթեց , եւ նորա Սաթէն արքայորդին
գերի արաւ . բայց երբ նորա Սաթինիկ քոյրն եկաւ
աղաչեց , Արտաշէս զՍաթինիկը Թագուհի արաւ
Հայոց , եւ Ալանաց Սաթէն արքայորդին գերութենէ
ազատեց :

Արտաշէսէն յետոյ որո՞նք Թագաւորեցին .

— Արտաւազը երկրորդ , Տիրան առաջին եւ Տիգ-
րան երրորդ , որք նշանաւոր գործ չունեցան . յե-
տոյ Թագաւորեց Վաղարշ , որ Վաղարշաւանը շի-
նեց , Վարդգէսաւանը պարսպապատ անելով՝ Վա-
ղարշապատ կոչեց , եւ Սարմատացոց պատերազ-
մին մէջ մեծ կոտորած անելէն վերջը զարնուեցաւ
մեռաւ :

ԴԱՍ ԻԹ.

ՄԵՏԻՆ ԽՈՍՐՈՎՈՒ ԹԱԳԱՌՈՐԵԼԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ԱՐՇԱԿՈՒ-
ՆԵԱՅ ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԱՆԱԼԸ .

Ո՞վ էր Մեծն Խոսրով .

— Վաղարշայ որդին, որ քաջ, քաջորարարոյ եւ հայրենասէր էր: Սա իւր հօր սպանութեան վրէժն առնելու համար, Մարմատացոց վերայ վազեց, սաստիկ կոտորած արաւ եւ բոլոր ժողովրդէն հարիւրին մէկ պատանդ առաւ: Հայաստանի մէջ գանազան շինութիւններ արաւ, Հռովմայեցոց Անտոնինոս կայսեր պատերազմի ելած ժամանակը յաջող դիմադրութիւն արաւ եւ Նորա զօրաց շատը կոտորելով փախստական դարձուց. այլ եւ Պարսից Արտաշիւր Թագաւորը Պարսկաստանէն հալածեց:

Խոսրովի վերջն ինչ եղաւ .

— Պարսից Թագաւորը՝ Անակ անունով մէկը յուրարկեց Հայաստան, որ եկաւ խարդախութեամբ ինքզինքը բարեկամ ձեռացուց Խոսրովու, եւ մէկ օր որսի ելած ժամանակը սպաննեց զինքը: Այս պատճառաւ հայ զինուորները Անակն ու Նորա ընտանիքը բռնելով՝ կտոր կտոր արին զիրենք, բաց ի մէկ տղայէն, որ իւր Սոփիա ծծմօր Կեսարիա փախցնելովն ազատեցաւ, եւ յետոյ մեր ազգի Լուսաւորիչն եղաւ:

Խոսրովու մահուանէն վերջը Արտաշիւր ինչ արաւ .

— Արտաշիւր իսկոյն եկաւ Հայաստանի տիրեց ու Խոսրովու որդւոցը կոտորեց, բաց ի Տրդատէն ու Նորա Խոսրովիդուխա քոյրէն, որ փախչելով ազատեցան: Տրդատը Հռոմ գնաց ու 27 տարիէն վերջը Հռովմայեցի զօրաց հետ Հայաստան դարձաւ եւ վերստին ձեռք բերաւ իւր հայրենի ժառանգութիւնը:

Տրդատայ Թագաւորութեան վերայ ինչ կը պատմուի .

— Տրդատ զՀայաստանը այլազգի Թշնամիներէն ազատելէն յետոյ՝ իւր տէրութեան ներքին բարեկարգութեանցը պարապեցաւ: Քրիստոնէից դէմ, — որ Թադէոս եւ Բարթողոմէոս առաքելոց քարոզութեամբը (39—48) շատցած էին Հայաստանի մէջ, — մեծամեծ հալածանք հանեց, մինչեւ որ Նոյն կրօնից մեծ քարոզիչ ու արժանապէս Հայաստանեայց Լուսաւորիչ կոչուած անձին երկնային զօրութենէն յաղծուեցաւ, եւ իւր բոլոր ժողովրդոցը հետ մկրտուելով՝ քրիստոնեայ եղաւ: Յետոյ Կոստանդիանոս Թագաւորին Քրիստոսի հաւատալը լսելով՝ Լուսաւորիչին հետ մէկտեղ ուրախակցութեան գնաց Հռովմ, ուսկից դառնալէն յետոյ Պարսից եւ Հիւսիսային ազգաց զօրքը հալածեց Հայաստանէն, եւ ապա ինքզինքն աղօթքի տալով՝ Լուսաւորչայ ճգնարանը քաշուեցաւ, ուր քիչ ժամանակէն մեռաւ:

Տրդատէն մինչեւ Վրամշապուոյ որոնք Թագաւորեցին .

— Խոսրով երկրորդ, Տիրան երկրորդ, Արշակ երկրորդ, Պապ, Վարազդատ, Արշակ երրորդ,

Վաղարշակ երկրորդ եւ Նոսրով երրորդ, որք ընդ-
 փանրապէս իւրեանց Թուրուծեամբը, փառասիրու-
 թեամբն ու կարճատեսութեամբը Արշակունեաց Թա-
 գաւորութեան անունն արատաւորեցին: Նոսրովու
 տեղն անցաւ իւր Վ. Բամշապուհի եղբայրը, որ իւր
 ազգասիրութեամբը Արշակունի Թագաւորաց մէջ
 գովելիներէն մէկն եղաւ. վասն զի սուրբ Սահակն
 ու սուրբ Մեսրոպը Վ. Բամշապուհէն ձեռնառու-
 թիւն գտնելով՝ հայերէն տառերը հնարելու աշ-
 խատեցան, ու դպրոցներ բանալով՝ ազգին ուսում-
 նական կենդանութիւն տուին. բայց մեղք որ
 Վ. Բամշապուհի մեռնելէն վերջը Հայաստանը դարձեալ
 անկարգութեանց ենթարկուելով՝ քիչ ժամանակէն
 Արշակունեաց Թագաւորութիւնը վերջացաւ:

Արշակունեաց Թագաւորութենէն վերջը որոնք
 իշխեցին Հայաստանի.

— Նախ Պարսից Թագաւորներէն յուղարկուած
 մարզպաններ (428—632), յետոյ Յունաց կայսրներէն
 նշանակուած Հայ կիւրապաղատներ (632—693) եւ
 ապա Հագարացոց ամիրապետներէն կարգուած ոս-
 տիկաններ (693—859):

Պարսիկ մարզպանաց ժամանակ ինչ նշանաւոր
 գործ եղաւ Հայաստանի մէջ.

— Վարդանանց պատերազմն եղաւ՝ Պարսից Յազ-
 կերտ Թագաւորի անիրաւ հրամանին դէմ, որ բըռ-
 նութեամբ կուգէր զՀայերն արեւապաշտ անել.
 ուստի եւ Մեծն Վարդան 60 հազար հայ ժողովելով՝
 պատերազմի ելաւ, յորում Հաւատոյ եւ Հայրենեաց
 համար 1036 հոգի նահատակուեցան Աւարայր
 դաշտին մէջ:

Կիւրապաղատներու եւ ոստիկաններու ժամա-
 նակ Հայաստան ինչ դրութեան մէջ էր.

— Շատ խեղճ դրութեան մէջ. վասն զի Յունաց
 իշխանութեան տակ եղած ժամանակ՝ Հագարացիք
 կջանային մեր երկիրը յափշտակել, իսկ Հագարա-
 ցոց ժամանակ—Յոնք. եւ ե՞ծ է պատահէր այնպիսի
 միջոց որ օտար Թշնամի ջոհներար Հայաստանը,
 ընտանի Թշնամութիւններն ու խռովութիւնները
 միշտ անպակաս կլինէին, ինչպէս որ Դաւիթ Սա-
 հառունայ կիւրապաղատութենէն վերջն եղաւ:

Հայոց մէկմէկու հետ ունեցած ատելութեանց
 պատճառն ինչ էր.

— Գլխաւորապէս տգիտութիւնը, յորմէ յառաջ
 կուգայ փառամոլութիւնն ու եսականութիւնը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԳ

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Բ Ա Գ Ր Ա Տ Ո Ւ Ն Ե Ա Յ

ԴԱՍ Լ.

ԱՇՈՏ ԲԱԳՏԱՏՈՒՆԻ ԵՒ ՍՄԲԱՏ ԱՌԱՋԻՆ.

Աշոտ հիլ էր եւ ինչպէս հասաւ թագաւորական փառքի.

— Սմբատ Խոստովանողի որդին էր, որ իւր բարեպաշտութեամբը, իմաստութեամբն ու քաջութեամբը Հայաստանի իշխանաց մէջ սակաւագիւտ ծաղկի նման փայլելով՝ բոլոր Հայոց ուշագրութիւնը իւր վերայ դարձուց, այնպէս որ նախարարները Գէորգ կաթողիկոսին հետ խորհուրդ արին եւ միաբանութեամբ ամիրապետին հաւատարիմ

հարկատուութիւն խոստանալով՝ խընդրեցին որ Հայոց թագաւոր դնէ զԱշոտը: Ամիրապետը նախարարաց խընդիրքը կատարելով՝ արքայական թագ եւ ծիրանի յուղարկեց Աշոտին, որ Յունաց Վասիլ կայսրը լսելով՝ մէկ թագ եւս ինքը պարգեւեց:

Աշոտ ինչպէս արաւ իւր թագաւորութիւնը.

— Նախանձելի խոհեմութեամբ վասըն զի թագաւորելուն պէս՝ խփոյն Հայոց առաջուան զինուորական ու քաղաքական կարգերն ու կանոնները նորոգեց. հիւսիսային ապստամբ ազգերը հետզհետէ նուաճեց, ինչպէս նաեւ Գուգարացիքն ու Ուտէացիքը: Յետոյ Լեւոն կայսեր հետ սերա բարեկամութիւն հաստատելու համար Կոստանդնուպոլիս գնաց, ուսկից վայելուչ պատուով Հայաստան դառնալու ժամանակ՝ Շիրակ գաւառին մէջ ծանր հիւանդացաւ ու 71 տարեկան հասակին վախճանեցաւ, քսանեւկեց տարի իշխանութիւն անելէն ու հինգ տարի թագաւորելէն վերջը:

Աշտարին ուլ յաջորդեց .

— Իւր որդին Սմբատ առաջին : Սա թագաւորական աթոռը Բագարանէն Շիրակաւան փոխադրելով՝ քաղաքը պայծառացոյց եւ Ս. Փրկիչ եկեղեցին կանգնեց , յորում եւ թագաւոր օծուեցաւ Գէորդ կաթողիկոսէն : Սմբատ իւր հօրը պէս քաղցրաբարոյ լինելով՝ Հագարացոց ամիրապետէն ու Յունաց Լեւոն կայսրէն թագ ու օսկէզարդ հագուստներ ընդունեցաւ :

Սմբատ առաջինը որոնց դէմ պատերազմեցաւ .

— Հայաստանի փառացը վերայ նախանձող ու մեր երկրին խաղաղութիւնը վրդովող այլազգիներուն դէմ պատերազմեցաւ Սմբատ ու մեծամեծ քաջութիւններ անելով՝ Ափշին եւ Յուսուփ օստիկաններուն , Միջագետաց Անւաս սպարապետին եւ Եգերացոց (Չերքեզաց) Կոստանդին թագաւորին յաղթեց :

Սմբատայ յաղթութիւններէն վերջը ինչ նոր խռովութիւն ընկաւ Հագաստանի մէջ .

— Գագիկ Արծրունին՝ որ Սմբատայ քեռորդին էր եւ Վասպուրականի իշխան , թագաւորէն խնդրեց որ նախիջեւան քաղաքն իրեն տայ իբրեւ հայրենի ժառանգութիւն . բայց որովհետեւ թագաւորն իւր ձեռագրովը՝ Սրմբատ Սիսակեանին (*) ընծայած էր նախիջեւանը , խոստացաւ մէկ ուրիշ քաղաք տալ իրեն : Գագիկ այս բանիս վերայ թագաւորին հետ աւրուեցաւ , գնաց Յուսուփին հետ միաբանեցաւ եւ սկսաւ գանգատել Սմբատայ գրկանաց մասին : Յուսուփ ալ Հայոց մէջը երկպառակութիւն ձգելու մտքով՝ դրագիկը թագաւոր գրաւ Վասպուրական աշխարհին , որով Գագիկ նախարարներէն շատը իւր կողմը որսալով՝ Սրմբատայ դէմ պատերազմեցաւ եւ երկու կողմէն մեծամեծ կոտորած եղաւ :

Յուսուփ ինչպէս տիրեց Հայաստանի .

— Գագիկ Արծրունուն հետ միացած՝ Սմբատայ դէմ ելաւ , որոց կողմն ան .

(*) Այս Սմբատ Սիսակեանը՝ Գագիկ Արծրունաց քեռայրն էր :

ցան նախարարաց շատը. եւ Սմբատ անօգնական մնալով՝ Գուգարաց երկիրը փախաւ, ուր բազմաթիւ զօրք ժողովելով՝ իւր Աշտա եւ Մուշեղ որդւոցը յանձնեց որ Յուսուփի գէմերթան: Բայց մեղք որ Սմբատայ որդիքը մինչդեռ մեծամեծ քաջութիւններով թշնամեաց յաղթելու վերայ էին, Սեւորդիները (*) տիրանենդութեամբ թշնամեաց կողմն անցան, եւ Սմբատայ զօրքը հարկադրուեցան փախչելու, որով Յուսուփ առանց դժուարութեան տիրեց Հայաստանի:

Սմբատ ուր գնաց եւ ինչպէս անձնատուր եղաւ Յուսուփին.

— Սմբատ տեսնելով որ ամենայն կողմանէ անօգնական մնացած է, իւր սակաւաթիւ մարդիկներովը կապոյտ ամրոցը պաշարեց, եւ երբ տեսաւ որ իւր զօրքը բերդապաններէն ջարդուելու վերայ են, նոցա տեղը՝ հայ զօրքերը

(*) Սեւորդիքը՝ Հայոց առանձին տոհմ էին Ուտեաց աշխարհին մէջ, որ իւրեանց Սեւ կոչուած պապին անունովը Սեւորդիք ասուեցան:

յառաջ քաշեց: Սմբատ իւր պատճառաւը Հայոց մէկզմէկ կոտորելը տեսնելով՝ անձնատուր եղաւ Յուսուփին, երգմունք առնելով անկից որ իրեն անձին վնաս չանէ:

Սմբատայ վերջն ինչ եղաւ.

— Ինչ ժամանակէն Յուսուփ իւր երգումը ստելով՝ անտանելի չարչարանք տուաւ Սմբատայ հաւատքէն խախտելու մտքով, բայց նա վեհանձնութեամբ ընդդիմանալով՝ 24 տարի թագաւորութեն վերջը՝ 914 թուականին հաւատոյ եւ հայրենեաց համար սրբութեամբ նահատակեցաւ Գողթն գաւառի Երնջակ ամրոցին դիմացը:

Յուսուփին քովի ապստամբ նախարարներուն վերջն ինչ եղաւ, եւ Հայաստան ինչ վիճակի մէջ մնաց.

— Յուսուփ նոցա բազմութիւնը տեսնելով՝ վախցաւ, ու ոչինչ պատճառներով մէկ մասը յայտնի սպաննել տրւաւ, միւս մասը խեղդամահ արաւ, եւ աւելի նշանաւոր մասը թուհաւորելով մեռուց, զորս Գագիկ Արծրունին տեսնելով՝ զզջացաւ իւր արածներուն վերայ, եւ վախնալով որ մէկ օր ինքն

ալ այն նախարարաց սոսկալի վախճանին վիճակուի, յարմար միջոց գտաւ եւ իւր Գուրգէն եղբօրը հետ Վասպուրական աշխարհը վախաւ (*): Ձկնի որոց Յուսուփ ամենայն կողմանէ միամտելով՝ Պարսիկ պահապաններ թողուց Հայաստանի մէջ, եւ ինքը բազմաթիւ գէրիներով Պարսկաստան դարձաւ:

(*) Գագիկէն յետոյ Վասպուրականի մէջ Թագաւորեցին հետգհետէ իւր որդին Աշոտ Գերենիկ՝ 16 տարի, յետոյ սորա փոքր եղբայրը Համազասպ Ապուսահլ 19 տարի, Համազասպին յաջորդեցին իւր երեք տղայքը՝ Աշոտ, Գուրգէն եւ Սենեքերիմ: Վերջինս սկիւթացոց բռնութիւններէն ազատուելու համար՝ 1021-ին Վասպուրականը Յունաց տուաւ եւ տեղը Սերաստիոյ գաւառն առաւ Յոյներէն: Սերաստիոյ մէջ Սենեքերիմին յաջորդեցին Ատովփ եւ Աբուսահլ, որոց մահուանէն յետոյ 1080-ին բոլորովին վերջացաւ Արծրունեաց Թագաւորութիւնը:

ԴԱՍ ԼԱ.

ԱՇՈՏ ԵՐԿՐՈՐԻ ԵՒ ԱՔԱՍ.

Ո՞վ էր Աշոտ Երկրորդ եւ ինչ կպատմուի վերան.

— Աշոտը Սմբատ առաջնոյ որդին էր, որ իւր հօր սոսկալի մահը լսելով՝ իսկոյն վեց հարիւր մարդով Յուսուփի թողուցած պահապան զօրաց դէմ ելաւ, ու սաստիկ կոտորած անելով՝ Հայաստանէն հալածեց. այլ եւ զանազան տեղեր մեծ ջարդ տալով՝ թշնամեաց սիրտը վախ ձգեց, եւ այս քաջութիւններուն համար Աշոտ Երկրորդ ասուեցաւ:

Հայք Աշոտոյ քաջութիւնները տեսնելով՝ ինչ արին.

— Այլ եւ այլ կողմերէ եկին քովը ժողովեցան, եւ 915-ին իւր հօրը տեղը թագաւորեցուցին. բայց մեղք որ քիչ ժամանակէն Հայաստանի խաղաղութիւնը վրդովելով՝ նախարարներէն ոմանք դարձեալ սկսան մէկմէկու հետ կռուիլ, ու մինչեւ թագաւորին դէմ ենելով պատերազմիլ, որով Յուսուփ զօրացաւ

եւ Հայաստանի վերայ վազելով՝ մեծ արիւնհեղութիւններ արաւ :

Հայաստանի այն թշուառութեանց ժամանակ ո՞վ ուզեց Հայոց օգնել .

— Յունաց Կոստանդին Պերիեռուժէն կայսրը , որ Հայոց խլճալի դրութեանը վերայ ցաւելով՝ իւր կամքը թղթով իմացուց Յովհաննէս կաթողիկոսին , յորմէ պաատախան առնելով՝ կայսրը գթացաւ Հայոց վերայ , եւ իսկոյն Թէոդորոս անունով իշխանը յուզարկեց ի Հայաստան , որ եկաւ թագաւորն ու կաթողիկոսը Կոստանդնուպոլիս հրաւիրեց : Գնաց Աշոտ քանի մի նախարարաց հետ եւ մեծ սիրով ընդունուեցաւ կայսրէն , ու քիչ ժամանակէն մեծամեծ պարգեւներով ու շատ զօրքով Հայաստան գարձաւ :

Աշոտ այնպիսի փառքով Հայաստան դառնալէն վերջը կարողացաւ խաղաղութեամբ թագաւորել .

— Ոչ . վասն զի իւր Կոստանդնուպոլիս գնացած ժամանակը՝ Յուսուփ օստիկանը վախնալով որ Աշոտ Յունաց օգնութեամբը իրեն վնասէ , սուտ բա-

րեկամութիւն ձեւացուց , եւ Հայոց մէջ երկպառակութիւն ձգելու համար Աշոտ երկաթի հօրեղբօր որդին թագաւորեցուց՝ որ Աշոտ Բուսարտ ասուեցաւ . այս պատճառաւ դարձեալ խռովութիւն ընկնելով Հայոց մէջ , երկու հօրեղբօր որդիք՝ իբրեւ երկու օտարածին թշնամիք սկսան մէկմէկու դէմ կռուիլ : Պատերազմը սասկացաւ եւ երկու կողմէն սաստիկ կոտորած եղաւ , մինչեւ վերջապէս Յովհաննէս կաթողիկոսը մեծ գթաւարութեամբ հաշտեցուց զիրենք :

Այս հաշտութենէն յետոյ Աշոտ երկրորդ որոնց դէմ պատերազմեցաւ .

— Նախ՝ Գուգարացուց դէմ պատերազմեցաւ , — զորս Վասակ եւ Աշոտ Գնթունի վերակացուներն իւրեանց հետ միացընելով՝ ապստամբել էին թագաւորէն , — եւ կրկին նուաճեց զիրենք :

Երկրորդ , Աշոտ Բունաւորին դէմ , — որ Աշոտ երկրորդի Գուգարաց երկիրն եղած ժամանակը՝ հաշտութեան պայմանին դէմ՝ գնացել էր Վաղարշապատի շրջակայքն եղած թագաւո-

րական գիւղերն ու ագարակները իւրեան գրաւել էր, — եւ քաջութեամբ յետ առաւ անկից :

Երրորդ, Ուտէացոց Մովսէս վերակացուն գէմ, — որ նոյնպէս աղըստամբել էր Աշոտէն, — եւ զոր բռնեց Աշոտ, կուրացընելէն վերջը իշխանութենէն զրկեց, եւ նորա տեղը Ամրամ իշխանը նշանակեց, որ ուժեղութեանը համար Յլիկ կըկոչուէր :

Չորրորդ, իւր եղբայր Աբասին գէմ, — որ Աշոտ երկրորդի փառացը նախանձելով՝ գնաց իւր աներոջ հետ (Ափխազաց Գուրգէն իշխանին հետ) միացաւ եւ կուզէր զԱշոտը սպաննել որ տեղը թագաւորէ: Աշոտ իմացաւ իւր եղբոր դաւաճանութիւնը, շատ զօրքով Ափխազաց երկիրը մտաւ եւ մեծ աւերմունք արաւ, մինչեւ որ Վասակ Սիւնի (Աշոտի հօր քրոջ որդին) իշխանին միջնորդութեամբը պատերազմը գադրեցաւ :

Հինգերորդ, Յուսուփի Բըշր իշխանին գէմ, — որ իմանալով թէ Աշոտ՝ նրսր ոտտիկանի յարձակմունքէն Սեւանայ կղզին փախել է, զօրք ժողովեց

ու Աշոտի վերայ գնաց. բայց արիասիրտ Աշոտը՝ բանի տեղ չգնելով թըշնամեաց բազմութիւնը, 10 նաւով ու 70 սպառազէն մարդով այնպիսի կոտորած արաւ, որ Բըշր իշխանը ամօթով յետ դարձաւ :

Աշոտ երբ ելաւ Սեւան կղզիէն.

— Բըշրին յաղթելէն վերջը՝ երբ տեսաւ որ հետ զհետէ խաղաղացաւ Հայաստան, դարձաւ իւր թագաւորութիւնը ձեռք առաւ ու հաշտութիւն արաւ իւր Աբաս եղբօրը հետ. բայց մեզք որ այն խաղաղութիւնը չկարողացաւ վայելել, այլ իւր անգադար պատերազմներուն պատճառաւ հիւանդացաւ ու 14 տարի թագաւորելէն վերջը ցաւալի կենօք մեռաւ: Աշոտ իւր քաջութեանցը համար Եսննչահ (*) կոչուեցաւ այլազգիներէն :

(*) Եսննչահ կամ արքայից արքայ կոչուելուն պատճառն այն էր որ Աշոտ քաջ ու անուանի էր քան Թէ Հայոց միւս բագաւորները, այսինքն քան զԳագիկ Արժրուէի (որ Վասպուրականի մէջ կ'Թագաւորէր) եւ Աշոտ Բռնաւոր (Գուին քաղաքի մէջ). այլեւ քան զՎրաց, Ափխազաց, Աղուանից եւ Եգերացոց Թագաւորները :

Ո՞վ անցաւ Աշոտ առաջնոյ տեղը.
 — Իւր եղբայրը Աբաս առաջին, որ
 թագաւորելուն պէս աթոռը Կարս փո-
 խադրեց եւ պատերազմները դադրե-
 ցընելով Հայաստանը խաղաղացուց :
 Սորա ժամանակ շատ տեղեր երեւելի
 շինութիւններ եղան, եկեղեցիներ ու
 վանքեր աւելցան, որոց մէջ ծաղկեցան
 Յովհաննէս Վանական, Անանիա փիլիսո-
 փայ, Գրիգոր Նարեկացի ու Բարսեղ
 ձոն անուններով գիտնական վարդա-
 պեաները :

Հայաստանի այն խաղաղութիւնը
 ո՞վ վրդովեց .

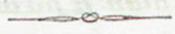
— Ափխազաց Բեր անունով թագաւո-
 րը, որ առանց պատճառի Աբասայ
 դէմ պատերազմի ելաւ : Աբաս զարմա-
 նալով մէկէն դեսպան յուղարկեց որ
 իմանայ պատերազմին պատճառը . իսկ
 Բեր ծաղրելով պատասխանեց թէ «Կար-
 սի նորաշէն եկեղեցիդ կուզեմ՝ Վրաց
 ծխով օրհնել տալ . վասն զի չեմ ու-
 զեր որ Հայոց արարողութեամբն օրհ-
 նուի» : Աբաս տեսնելով իւր հակառա-
 կորդին մոլի եռանդը, պատշաճ հա-

մարեց դարձեալ մարդ զրկել որ թա-
 գաւորն իւր երկիրը վերագառնայ եւ
 իզուր տեղը երկու կողմանէ արիւն
 չթափուի . բայց երբ Աբասայ առա-
 ջարկութիւնը արհամարելով՝ չյօժա-
 րացաւ Բեր, Աբաս դիմացն ելաւ, սաս-
 աիկ ջարդ տուաւ նորա զօրքին, եւ
 զները բռնեց Կարս բերաւ ու ծանր
 շղթայի զարկած մայր եկեղեցւոյն դի-
 մացը հանելով՝ «Ահա այն հոյակապ
 եկեղեցին որ կուզէիր օրհնել Վրաց
 ծխով . տես այժմ՝ նորա փառաւորու-
 թիւնը, վասն զի շուտով աչքիդ լոյսը
 պիտի պակսեցընեմ» ասաց, ու իսկոյն
 աչքերը հանել հրամայեց, իբրեւ նորա
 մոլեռանդութեանը, մեծամտութեանն
 ու պարծենկոտութեանը արժանաւոր
 պատիժ :

Այս բանիս վերայ Ափխազներն ինչ
 արին, ու երբ մեռաւ Աբաս առաջինը .

— Ափխազները՝ իբրեւ երախտագէտ
 ժողովուրդք մեծամեծ ընծաներով ու
 աղաչանքով իւրեանց Բեր թագաւորը
 գերութենէ ազատեցին . իսկ Աբաս 24
 տարի թագաւորելէն յետոյ խաղաղու-

Թեամբ մեռաւ, որոյ արած գեղեցիկ շինու թիւններն ու բարեկարգութիւնները երկար ժամանակ յիշատակ մնաց Հայաստանի ամենայն կողմերը:

ԳԱՍ ԼԲ.

ԱՆՈՏ ԵՐՐՈՐԴԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՍԿԻԹԱՅԻ ԹԱԹԱՐԱՅ ԱՐՇԱԽԱՆԲԸ.

Ո՞վ էր Աշոտ երրորդ ու ինչպէս թագաւորեց.

— Աբասայ որդին էր, որ բազմաթիւ զօրքով զանազան քաջութիւններ անելով՝ Անանիա կաթողիկոսին խօրհրդովն ու նախարարաց հաւանութեամբը Անի քաղաքին մէջ թագաւոր օծուեցաւ, եւ իւր բարեսրտութեանն ու բարեպաշտութեանը համար Աշոտ ողորմած ասուեցաւ (951):

Աշոտ ինչպէս արաւ իւր թագաւորութիւնը.

— Խաղաղասիրութեամբ, աշխարհաշինութեամբ եւ բարեպաշտութեամբ: Իւր Մուշեղ եղբայրը քանի մի նախարարներու հետ միացած՝ Կարսի մէջ թագաւորեց, բայց սրովհետեւ միշտ Աշոտին կհպատակէր, վերջինս չընդգիմացաւ եւ թողուց որ թագաւորէ: Աշոտ մինչդեռ այսպիսի խաղաղութեամբ աղգը կառավարելու հետ էր, Համտուն ամիրան Հագարացոց ամիրապետէն ապստամբելով Հայաստանի վերայ վազեց, բայց Աշոտ բազմաթիւ զօրքով դիմացն ելնելով՝ զՀամտունն սպաննեց ու այնպիսի սարսափելի կոտորած արաւ, որ նորա զօրքէն հազիւ քանի մի հոգի փախչելով ազատեցան:

Այս յաղթութենէն յետոյ ինչ քանի ձեռք զարկաւ Աշոտ.

— Առաջ Անի քաղաքին ներքին պարիսպը շինեց, եւ ապա եկեղեցիներ ու ամրոցներ հիմնեց: Աշոտոյ բարեպաշտութեանը հետեւեցաւ իւր Խորովանոյշ կինը, որ համեստ բնաւորութեամբն ու առաքինի վարքովը յամենուն գթառատ մայր կհամարուէր:

Սա աղքատաց եւ հիւանդաց վերայ ունեցած խնամատարութենէն ի զատ՝ Սանահնոյ եւ Հաղբատայ հռչակաւոր վանքերը հիմնեց, որ մինչեւ ցայժմ իւրեանց հնուութեամբն ու պատուականութեամբը անուանի են:

Ե՞րբ մեռաւ Աշոտ եւ ինչ կպատմուի նորա յաջորդին վերայ.

— Քսանեւ վեց տարի սքանչելի կերպով թագաւորելէն վերջը մեռաւ: Նորա յաջորդն եղաւ իւր անդրանիկ որդին Սմբատ երկրորդ, որ իւր հօր գովելի ընթացքին հետեւելով՝ քաջութեամբք զօրացաւ, անունը մինչեւ հեռաւոր տեղեր տարածուեցաւ եւ Շահնշահ-Արմեն ու Տիեզերակալ կոչուեցաւ:

Ուրիշ ինչ նշանաւոր շինութիւններ արաւ Սմբատ.

— Անւոյ արտաքին պարիսպը շինեց, որոյ վերայ ութը տարի հազարաւոր հօգի աշխատեցան: Պարսպին երկայնութիւնը Ախուրեան կամ Արփա չայ գետէն սկսեալ մինչեւ Ծաղկոցաձորը կհասնէր, որոյ վարը խոր խրամ փորել տուաւ ու քարաշէն եւ աղիւսագործ որմերով պար-

տեց: Հիմնեց նաեւ Անւոյ Կաթողիկէ մայր եկեղեցին՝ Տրդատ անունով Հայ ճարտարապետին ձեռքովը, եւ 13 տարի ամենայն յաջողութեամբ թագաւորելէն յետոյ 989 ին մեռաւ:

Սմբատայ ժամանակ ցրուեալ Հայերն ինչ արին.

— Անւոյ խաղաղութիւնը լսելով՝ եկան դարձեալ իւրեանց հայրենակցաց հետ միացան, որով քաղաքին բնակչաց թիւը մինչեւ հարիւր հազարի հասնելով՝ Անին զանազան շինութեամբք ձուխացաւ, որպէս նաեւ հազար ու մէկ եկեղեցեօք պայծառացաւ, որով սովորութիւն եղաւ ռամկաց մէջ Անւոյ հազար ու մէկ եկեղեցեաց անունովը երգնուլ:

Սմբատայ տեղն ո՞վ անցաւ եւ ինչ կպատմուի նորա վերայ.

— Սմբատայ տեղն անցաւ իւր եղբայրը Գագիկ առաջին, որ բարեպաշտութեամբն ու աշխարհաշինութեամբը Բագրատունեաց երեւելի ու գովելի թագաւորներէն մէկն եղաւ: Սորա կինը — Կատրանիդի թագուհին լմբնցուց իւր

տապեր Սմբատ երկրորդի հիմնած կաթողիկէ եկեղեցւոյն հոյակապ շէնքը (993). իսկ Գագիկ Անույ մէջ նորանոր եկեղեցական եւ աշխարհական բարեկարգութիւններ անելով՝ իւր հպատակաց վիճակը բարւոքեց, եւ 30 տարի թագաւորելէն վերջը՝ 1020 թուականին խաղաղութեամբ մեռաւ:

Գագիկայ յաջորդին վերայ ինչ գիտելիք կայ.

— Գագիկայ յաջորդն եղաւ իւր անդրանիկ որդին Յովհաննէս առաջին, որ թէեւ հանդարտ բնաւորութեան տէր ու խելացի մարդ էր, բայց իւր վախկոտութեամբն ու անգործունէութեամբը մեծ խեղճութեան մէջ թողուց զՀայաստան՝ ոչ միայն իւր կենդանութեան ժամանակ, այլ եւ մեռնելէն վերջը, ինչպէս որ պիտի տեսնեմք:

Աշոտ ինչու ապստամբեցաւ իւր եղբայր Յովհաննէս թագաւորէն.

— Աշոտ յաղթանգամ ու զօրաւոր մէկը լինելով եւ իւր եղբօր թուլութիւնները տեսնելով՝ արհամարհեց գինքը եւ ուզեց եղբօրը տեղ թագա-

ւորել: Այս նպատակաւ իւր համակամները ժողովելով՝ դնաց Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորէն օգնական զօրք առաւ ու Անի քաղաքին վերայ պատերազմի ելաւ, յորում թէեւ ի սկզբան յաղթող գտնուեցաւ, բայց դեռ կռիւը չվերջացած՝ Պետրոս կաթողիկոսը, Հայոց նախարարներն ու Վրաց Գորգի թագաւորը մէջ մտան ու հաշտեցուցին զիրենք, պայման գնելով որ Յովհաննէսը միայն Շիրակ գաւառին թագաւորէ, իսկ Աշոտ՝ իբրեւ թագաւորին երկրորդը՝ Հայաստանի ուրիշ երկիրներուն իշխէ:

Այս հաշտութիւնը երկար տեւեց.

— Ոչ. վասն զի Աշոտ տեսնելով որ երկու կողմի նախարարները՝ անդադար մէկ թագաւորը միւսին դէմ դրդուելու հետ են, եւ որ մեծն է՝ մէկմէկու հետ ամենեւին չեն միաբանիր, Հայաստանը խաղաղացընելու մրտօք՝ որոշեց որ կերպով մի զիւր եղբայրը կորուսանէ. բայց որպէս զի նոր խռովութիւն չընկնի ազգին մէջ, մէկ օր ծանր հիւանդ ձեւանալով՝ անկող-

նոյն քովը մէկ որոգայթաւոր մեքենայ
 դնել տուաւ, եւ երբ թագաւորը զինքը
 տեսնելու եկաւ, որոգայթին մէջ բռ-
 նուեցաւ ու սկսաւ աղաչել որ կենացը
 խնայէ :

Այդ սոսկալի վտանգէն ո՞վ աղա-
 տեց զթագաւորն .

— Ապիրատ իշխանը, որ նոյն միջո-
 ցին Աշոտի մօտ էր: Նա Յովհաննու
 թշուառութեանը մեղքընալով՝ կապեց
 զինքն ու այնպէս ձեւացուց որ իբր թէ
 մեռցրնելու կտանի, բայց տարաւ նո-
 րէն թագաւորեցուց. որով Աշոտ ամօ-
 թէն չկարողանալով Հայաստանի մէջ
 մնալ, Կոստանդնուպոլիս գնաց, ուսկից
 Վասիլ կայսեր օգնութեամբը վերա-
 դարձաւ եւ իւր առաջին իշխանու-
 թեանը մէջ հաստատուելով՝ ինքզինքը
 զեղխութեանց տուաւ մինչեւ իւր մահը:

ԴԱՍ ԼԳ.

ՍԿԻԹԱՅԻ ԹԱԹԱՐԱՅ ԱՐՇԱԽԱՆՔԻՆ ՄԻՆՉԵԻ ԳԱԳԻԿ
 ԵՐԿՐՈՐԴԻ ԹԱԳԱԻՈՐԵԼԸ.

Սկիւթացիք ինչո՞ւ արշաւեցին
 Հայաստան եւ ի՞նչ արին .

— Սկիւթացիք Հայաստանի ներքին
 խռովութիւնները տեսնելով՝ Յովհան-
 նանու թագաւորութեան երկրորդ-
 տարին անթիւ բազմութեամբ Հայաս-
 տան մտան, որք Վասպուրական աշ-
 խարհէն անցած ժամանակը սոսկալի
 արիւնհեղութիւններ արին այնտեղ,
 այնպէս՝ որ Արծրունեաց Սենեքերիմ
 թագաւորն այն զօրաւոր թշնամիներէն
 կրելու չարիքը երեւկայելով՝ թուղթ
 գրեց Վասիլ կայսեր, եւ Վասպուրա-
 կան աշխարհը՝ Սեբաստիոյ հետ վո-
 խելով՝ իւր բոլոր ժողովրդովը (որ չորս
 հարիւր հազարի չափ էին) այնտեղ
 փոխադրեցաւ :

Սկիւթացիք Վասպուրականէն անց-
 նելով ո՞ւր գնացին, եւ ո՞վ ելաւ նոցա
 դէմ .

— Նորա իւրեանց Տուղրիլ բէկ զօրավարին առաջնորդութեամբը Հայաստանի ներսերը վազեցին, եւ Նախիջեւան, Գուին ու Նիգ գաւառներուն վերայ յարձակեցան, որոց մէջ շատ եկեղեցիք այրեցին եւ զբնակիչները յուրացութիւն ստիպեցին: Եւ որովհետեւ Վասակ Պալհաւունի սպարապետը (Գրիգոր մագիստրոսի հայրը) նոյն միջոցները Նիգ գաւառի մէջ էր, Տուղրիլի բռնութիւնները տեսնելով՝ 500 մարդով այն ահագին բազմութեան գէմն ելաւ ու մեծ կոտորած անելով ցրուեց զիրենք: Սակայն մեղք որ մինչդեռ Վասակ այն յաղթութեանը վերայ ուրախացած՝ մէկ առանձին տեղ աղօթք կանէր Աստուծոյ, այն տեղի պահուրտած սկիւթացիներէն զարնուելով մեռաւ:

Ի՞նչպէս եղաւ որ Յովհաննէս թագաւորը Անին Յունաց տալ խոստացաւ:

— Երբ Յունաց աէրութենէն Վրաց Գորգի թագաւորն ապստամբեցաւ (որուն ձեռնտու եւ խորհրդակից էր այս գործին մէջ Յովհաննէս թագաւորը) ու Վասիլ կայսրը մեծ զօրքով պատերազմի ելնելով յաղթեց նմա, Յովհաննէս

թագաւորն իւր բնական երկչոտութեամբը կասկածելով որ կայսրը իւր վերայ եւս պատերազմի կուգայ, 1022 թուին Պետրոս կաթողիկոսը Տրապիզոն զրկելով՝ թուղթ գրեց Վասիլ կայսեր եւ երգմամբ խոստացաւ Անին բոլոր գաւառներովը կայսեր տալ, միայն թէ ինքը (Յովհաննէսը) քանի որ կենդանի է՝ թագաւոր լինի, եւ կայսրը իրեն բարեկամ ու պաշտպան մնայ:

Վասիլ ընդունեցնաւ Յովհաննու առաջարկութիւնը:

— Մեծաւ ուրախութեամբ, որով պէտք եղած օգնութիւնն արաւ Յովհաննու. այլ եւ մեծ սէր ու պատիւ ցուցուց կաթողիկոսին: Եւ որովհետեւ նոյն միջոցը հանդիպեցաւ Չրօրհնեաց օրը, կայսրը կաթողիկոսէն խնդրեց որ Հայոց ծիսով կատարէ Չրօրհնեաց փառաւոր հանգէսը. ուստի եւ Պետրոս հայրապետը երբ կենաց փայտով գետի ջուրը խաչակնքեց, խսկոյն գետն իւր ընթացքէն դադրելով՝ ջուրը անշարժ մնաց եւ հրաշալի լոյս երեւցաւ ջուրի վերայ, որով այն օրէն Պետրոս կաթողիկոսը Գևարդարս կոչուեցաւ:

Վասիլ կայսեր մահուանէն յետոյ երբ իւր Կոստանդին եղբայրը թագաւորեց՝ այն թուղթն ինչ արաւ .

— Կոստանդին մեռնելու ժամանակ մեր ազգին մեղքընալով եւ Անիին համար եղած անիրաւ եւ ապօրինի դաշնագրութիւնը լսելով՝ մէկ Կիրակոս անունով հայ քահանայ կանչել տուաւ ու դաշինքին թուղթը յանձնեց իրեն որ տանի Յովհաննէս թագաւորին տայ : Իսկ այն անմիտ ու ընչաքաղց քահանայն թուղթը իւր մօտը պահեց , եւ երբ 1034-ին Միքայէլ կայսրը թագաւորեց , տարաւ իրեն տուաւ եւ գրամական փոխարէն պուաւ տեղը :

Այս անարժան քահանային արածը ինչ համարելու է .

— Պատմութեան մէջէն անհետ անելու դէպք եւ յաւիտենական դատապարտութեան արժանի մատնութիւն . վասն զի նորա այս հայրենավաճառութիւնն եղաւ Բագրատունեաց հզօր եւ բարեկարգ թագաւորութեան կործանելուն գլխաւոր պատճառը :

Յովհաննէս երբ մեռաւ եւ ուր կուգէր տեղն անցնիլ .

— Գսան տարի թագաւորելէն վերջը մեռաւ Յովհաննէս (1039) , յետ որոյ Հայաստանն երկու ամբողջ տարի անտէր մնալով՝ Վեստ Սարգիս անունով Միւնեաց փառամտը ու տգէտ իշխանը զօրացաւ եւ կուգէր Հայոց վերայ թագաւորել : Նոյն ժամանակները Յունաց Միքայէլ կայսրն իմանալով Յովհաննու մահը , իւր գեսպանի ձեռքովը պահանջեց Անին , բայց երբ նախարարները չյօժարացան տալ , մեծ զօրք յուղարկեց Անույ բնակչաց վերայ : Եւ թէպէտ Հայ զօրաց պատրաստականութեամբն ու անակնկալ յարձակմունքովը Յոյները յաղթուեցան , սակայն Վեստ Սարգիսը շատ բանի մէջ գաղտնի կերպով ձեռնտու եղաւ նոցա , որպէս զի կայսեր հաճոյանալով թագաւոր դրուի Հայոց վերայ :

Գագիկ ինչպէս թագաւորեց .

— Պահլաւունեաց Վահրաւ անունով խոհեմ ու հայրենասէր սպարապետը՝ Սարգսի արածները տեսնելով՝ Գրիգոր

մագիստրոսին հետ մէկտեղ յորդորեցին զնախարարները, եւ Սարգսէն ծածուկ Պետրոս կաթողիկոսի մօտ գնացին ու միաբան հաւանութեամբ՝ Յովհաննու առաջնոյ եղբորորդի Գագիկը թագաւորեցուցին (1042), որ բազմատեսակ կատարելութիւններով զարգարուած՝ տասնեւեօթը տարեկան պատանի էր:

ԳԱՍ ԼԳ.

ԳԱԳԻԿ ԵՐԿՐՈՐԳԷՆ ՄԻՆՉԵՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՁԱՆԱԼԸ.

Գագիկայ թագաւորելը լսելով Սարգիս ինչ արաւ.

— Իւր խարդախութեանցը համար Գագիկէն վախնալով՝ գնաց Անւոյ միջնաբերդին մէջ պահուելու: Գագիկ առանց երկիւղի մինակ Սարգսի մօտ գնաց ու խելացի խօսքերով համոզեց զինքը որ ելնէ անկից: Սարգիս ելաւ միջնաբերդէն ու Սուրմառի ամրոցը քաշուեցաւ. բայց երբ այնտեղ եւս իւր անհանգարտ բնաւորութեամբն սկսաւ յայտնի չարութիւններ անել, Գագիկ

զինքը բանա գրաւ, ուսկից նախարարաց անտեղի միջնորդութիւններէն ստիպուելով՝ շուտով ազատեց եւ գարձեալ սկսաւ բարեկամութեամբ վարել հետը:

Գագիկ որոնց դէմ պատերազմեցաւ.

— Նախ սկիւթացի Թաթարաց եւ ապա Մոնոմախոս կայսեր զրկած յոյն զօրացը դէմ, եւ երկու պատերազմին մէջ ալ յաղթող գանուեցաւ: Յետոյ իմանալով Սարգսի տիրանենգութիւնը, որ Յոյները իրեն դէմ կը գրգռէր, բռնեց զինքը եւ կուզէր խելգամահ անել. բայց նա յանցանքը Գրիգոր մագիստրոսին վերայ ձգելով՝ թագաւորին աչքէն հանեց զինքը, որ այս բաներուս մէջ ամենեւին չէր խառնուած. եւ ինքը (Սարգիսը) իւր քանի մի կուսակից իշխանաց վկայութիւններովն արգարացաւ:

Մոնոմախոս Անին առնելու համար ուրիշ ինչ հնարք բանեցուց.

— Տեսնելով որ Անին պատերազմով չկրցաւ առնուլ, խորամանկութեամբ թուղթ գրեց Սարգսին եւ մեծամեծ

պարգեւներ տալ խոստացաւ իրեն, թէ որ կարողանայ համոզել զԳագիկ որ Անին Յունաց տայ: Սարգիս այն թուղթն առնելուն պէս՝ մտածեց ոչ միայն Անին, այլեւ նոյն իսկ Գագիկը Յունաց ձեռքը մտանել. ուստի եւ պատասխան դրեց կայսեր, որ սիրոյ եւ հաշտութեան թղթով Կ. Պոլիս հրաւիրէ զԳագիկ, որպէս զի ինքը (Սարգիս) նոյն միջոցին Անին Յունաց մտանէ:

Գագիկ յանձն առաւ կայսեր հրաւերքը.

— Գագիկ վախնալով Մոնոմախոսի եւ իւր թշնամեաց չարամտութենէն՝ ի սկզբան յանձն չառաւ երթալ, բայց յետոյ տեսնելով նախարարաց երգումները՝ որով կխոստանային Անին մինչեւ ի մահ պաշտպանելու, ելաւ գնաց՝ աւելի հարկադրուելով քան թէ համոզուելով:

Մոնոմախոս ինչպէս վարուեցաւ Գագիկայ հետ.

— Յաճութեամբ ու խարդախութեամբ. վասն զի թէեւ ի սկզբան մեծ

պատուով ընդունեց զԳագիկ, բայց վերջը Անին Յունաց չտալուն համար բանտ դրաւ զինքը: Այս բանս վետ Սարգիսն, ու իւր անմիտ կուսակիցները լսելով՝ Անուոյ բանալիները կայսեր յուզարկեցին, որ Գագիկ տեսնելով՝ յուսահատեցաւ ու անճարացած Անին Յունաց տուաւ (1046):

Գագիկ Պոլսէն ուր գնաց ու ինչպէս անցուց իւր կեանքը.

— Գագիկ՝ կայսեր ընծայած կապադովկիոյ Պիզու քաղաքը գնաց, յորում սիրտը կմաշէր լսելով իւր ազգի խղճալի վիճակը, որուն պատճառեղաւ իւր մատնիչներուն աններելի չարութիւնը, եւ որով իւրեանց անձնական շահուն ու սնտոի փառացը համար մարդկութեան օրէնքը ոտքի տակ առնելով՝ ամբողջ ազգ մի գերութեան մէջ ձգեցին:

Յունաց Մարկոս մետրապօլտէն Գագիկ ինչ կերպով առաւ մեր ազգի նախատանաց վրէժը.

— Բագրատունեաց թագաւորու-

Թեան վերջանալուն վերայ Յոյները՝
 Հայոց դէմ ունեցած ատելութիւնը
 սաստկացրնելով՝ սկսան ամենայն տե-
 սակ նախատինք անել մեր ազգին, այն-
 պէս՝ որ մինչեւ Կեսարիոյ Յոյն մեա-
 րապօլիտը իւր շան անունը Արմէն
 գրաւ: Գազիկ այս բանս լսելով՝ յար-
 մար միջոցի կսպասէր որ այն նախա-
 տանաց վրէժը հանէ. ուստի մէկ օր
 իւր ծառաներովը մետրապօլիտին դնաց,
 եւ մինչդեռ սեղանի վերայ էին, Գա-
 գիկ խնդրեց մետրապօլիտէն որ շունը
 կանչէ: Մետրապօլիտն ի սկզբան չու-
 զեց կանչել այլեւայլ պատճառներով,
 բայց վերջը հարկադրուելով Արմէն
 կանչեց եւ իսկոյն շունն եկաւ: Գազիկ
 այս անուանագրութեան պատճառը
 հարցուց, եւ մետրապօլիտը « Պլոտիկ
 լինելուն համար Արմէն կասենք » պա-
 տասխանեց: Գազիկ աւելի համբերել
 չկարողանալով՝ աչք արաւ իւր ծառա-
 ներուն, որք յանկարծ շունն ու Մար-
 կոսը բռնեցին, մէկ պարկի մէջ ձգե-
 ցին, եւ սկսան շունը ծեծել, որ կա-
 տաղութենէն այնքան խածխրծեց մար-
 կոսին՝ մինչեւ երկուքն ալ մեռան:

Գազիկայ վերջն ինչպէս եղաւ.
 — Յոյները Մարկոս մետրապօլի-
 տնախատական մահուանը վերայ իրա-
 ւամբ կատաղելով՝ սաստիկ վրէժխըն-
 դրութեամբ հետեւեցան Գազիկն ըս-
 պաննելու. ուստի եւ մէկ օր մինչդեռ
 Կիզիստրա բերդի պարտիզին մէջ կը-
 զբօսնուր Գազիկ, դարանակալ յոյները
 բռնեցին զինքը եւ սոսկալի չարչա-
 րանքով սպաննեցին (1079):

ՔԱՂՈՒԱԾՔ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ.

ԴԱՍ ԼԵ.

Բագրատունեաց Թագաւորութիւնն ինչպէս սկսաւ .

— Սմբատ Խոստովանողի որդի Աշոտ Բագրատունիին իւր հասատարիմ ծառայութեամբքը եգիպտոսի ամիրապետին սիրելի լինելով՝ նախարարները Գէորգ կաթողիկոսի հետ միասին խնդրեցին, եւ ամիրապետը Թագ ու ծիրանի յուղարկեց Աշոտին, որով Բագրատունեաց Թագաւորութիւնն սկսաւ : Աշոտ խելքով ու հեռանտեսութեամբ Թագաւորեց, Հայ Թագաւորաց առաջին կարգերը նորոգեց, Յունաց կայսեր հետ միշտ բարեկամ մնաց եւ 26 տարի իշխելէն ու հինգ տարի Թագաւորելէն յետոյ մեռաւ (890) :

Աշոտ առաջինէն յետոյ քանի անձինք Թագաւորեցին .

— Ուե՛, այսինքն՝ Սմբատ առաջին, Աշոտ երկրորդ, Աբաս, Աշոտ երրորդ, Սմբատ երկրորդ, Գագիկ առաջին, Յովհաննէս եւ Գագիկ երկրորդ կամ վերջին (885—1046), որոց ժամանակ Հայ ժողովրդոց մէջ ատելութիւնն ու նախանձը մարզպանաց ժամանակէն աւելի ծաղկելով՝ Հայաստանը Թէեւ

իւր քանի մի Թագաւորաց խոհեմութեամբն ու քաջութեամբը երբեմն երբեմն բարօրութիւն տեսաւ, բայց շատ անգամ արտաքին եւ մանաւանդ ներքին թշնամեաց խռովութեամբքը սարսափելի թշուառութիւններ կրեց, որոց հետեանքն եղաւ իւր քիչ ժամանակէն կործանուիլը :

Արտաքին թշնամիները որոնք եղան .

— Պարսիկները, Յոյները, Հագարացիներն ու Թաթարները, որք ոչ միայն Բագրատունի Թագաւորաց ժամանակ, այլ եւ Անին Յունաց մատնուելէն յետոյ եւս վեց անգամ մէկմէկու ձեռքէ յափշտակեցին Բագրատունեաց մայրաքաղաքը, մինչեւ որ 1319-ին սաստիկ երկրաշարժին պատճառաւ բնակիչները զանազան երկիրներ գաղթելով՝ Անին բոլորովին աւերակ դարձաւ :

Ներքին թշնամիները որոնք եղան .

— Գլխաւորապէս երկու հոգի . առաջինը Կիրակոս անունով տմարդի քահանայն, որ արձանսիրութենէն աչքը մուծ կոխած՝ 1034-ին իւր հայրենիքը Յունաց Միքայէլ կայսեր վաճառեց. եւ երկրորդը Վեստ Սարգիս կոչուած տգէտ ու փառամոլ իշխանը, որ խարդախութեամբ մատնեց Յունաց Թէ գրագիկ վերջինը եւ Թէ իւր հայրենիքը :

Բագրատունի Թագաւորաց մէջ որոնք անուանի եղան .

— Իւրեանց ժամանակին նայելով՝ ամենքն եւս մէկմէկ նշանաւոր գործողութիւններով անուանի եղան, որ համեմատելով նոցա ժամանակի տգէտ իշխանաց տիրանենգութիւններուն ու փառամոլութիւններուն՝ մեծ քաջութեանց տեղ համարելու է :

Մեղադրանաց արժանին է միայն Յովհաննէս Թագաւորը, որ իւր Թուրքեանքը ժողովրդոց ներկայ եւ ասպազայ վիճակին վերայ հոգ չտանելով՝ իւր կեանքը հանգստութեամբ անցընելու համար՝ մեռնելէն վերջը Անին Յունաց տալ խոստացաւ, որով անյաբան անմեղ արեանց Թափուելուն պատճառ եղաւ :

Իսազրատունեաց ժամանակ օրիշորոնք կեազաւորելին .

— Վասպուրական աշխարհի մէջ Արժրունիք կեազաւորելին, որոց վերջինը՝ Սենեքերիմ իւր շրջակայ Թշնամեաց անընդհատ յարձակմունքէն յուսահատելով, 1021-ին Վասպուրականը Յունաց տուաւ եւ տեղը Սերաստիա գաւառն առաւ, յորում իւր երեք (Դաւիթ, Ատովմ եւ Արուսաիլ) յաջորդքը նստան ընդ իշխանութեամբ Յունաց 59 տարի (1021—1080), յեւ որոց բոլորովին վերջացաւ նաեւ Արժրունեաց Թագաւորութիւնը :

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԹԱՍԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆ

ՌՌԻԲԻՆԵԱՆՑ

ԳՍԱ ԼԶ.

ՌՌԻԲԻՆ ԱՌԱՋԻՆԷՆ ՄԻՆՉԵԻ ԼԵՒՈՆ ԵՐԿՐՈՐԴ.

Ռուբինեանց Թագաւորութիւնն ինչպէս սկսաւ .

— Գագիկ վերջին Թագաւորի Ռուբին անունով ազգականը, որ Գագկայ Հեա Պիզու քաղաքը կբնակէր, Գագկայ բռնուելէն վերջը միտքը դրաւ որ Հայոց նոր Թագաւորութիւն մի սկսէ, բայց տեսնելով որ Հայաստանի աւերակայ մէջ անկարելի է իւր գիտաւորութիւնը յառաջ տանել, իւր Կոստանդ ուրգւոյն

հետ Կիլիկիոյ կողմերը գնաց, այնտեղի
Հայոց սիրտը հայրենեաց սիրովը վա-
ռելով իւր հետը միացուց ու քանի մի
բերդերու եւ քաղաքներու քաջու-
թեամբ տիրելէն յետոյ սկսաւ անկա-
խութեամբ կառավարել իւր ազգը (1080):

Ե՞րբ մեռաւ Ռուբէն եւ ո՞վ եղաւ
նորա յաջորդը .

— Տասնեւհինգ տարի իշխելէն վեր-
ջը մեռաւ Ռուբէն՝ եօթանասուն տա-
րեկան հասակին (1095): Տեղն անցաւ իւր
որդին Կոստանդին առաջին, որ Ռուբենի
բարեմասնութեանցը հետեւելով՝ իւր
զգուշաւորութեամբը, պատերազմա-
կան յարմարութեամբն ու Բագունի եւ
Օշին անունով հայ իշխանաց օգնու-
թեամբը Յունաց ձեռքէն շատ տեղեր
նուաճեց եւ տէրութեան սահմանն ըն-
դարձակեց: Սա իւր իշխանութեան ա-
ռաջին տարին, երբ Լատինացիք առա-
ջին խաչակիր զօրքը ժողովելով՝ երու-
սազէմը Տաճկաց ձեռքէն ազատելու
կերթային, ուտելեաց կողմանէ մեծ
օգնութիւն արաւ նոցա, որով ազնիւ
ընծաներ ու ասպետութիւն ստացաւ:

Կոստանդին հինգ տարի ազգը խոհե-
մութեամբ կառավարելէն յետոյ տէ-
րութեան իշխանութիւնը իւր Թորոս
որդւոյն թողլով՝ 1100 թուականին
մեռաւ:

Թորոս առաջնոյն վերայ ինչ գի-
տելիք կայ .

— Թորոս անուանի եղաւ իւր զանա-
զան քաջութիւններովն ու յալթու-
թիւններովը: Պարսիկներն ու Սկիւթա-
ցիքը որ շատ զօրքով Կիլիկիոյ վերայ
եկած էին, իւր Լեւոն եղբօր հետ միա-
սին դիմացներն ելաւ ու երկու անգամ
մեծ կոտորած անելով՝ հալածեց զի-
րենք: Յետոյ Յունաց հետ պատերազ-
մելով զանազան քաղաքներ առաւ, որոց
մէջ նշանաւորն էր Անարզաբա քաղա-
քը, յորում իբրեւ Աստուծոյ յաջողե-
լուն նշան՝ մէկ փառաւոր եկեղեցի շի-
նեց սուրբ Զօրախարհ անունով:

Թորոս ինչպէս առաւ Յոյներէն
Գագիկ երկրորդի սպանման վրէժը .

— Որովհետեւ Գագիկ երկրորդը՝
Մանտիլեան յոյն իշխաններն սպաննել
էին, Թորոս բաւական զօրքով պատե-

րազմի ելաւ, քայց տեսնելով որ անառիկ է նոցա կեցած Կիզիսարա բերդը գիշերուան ժամանակ դարանի դրաւ շատ մի քաջ երիտասարդներ ու ինքը բերդին քովէն հեռացաւ: Առաւօտը երբ Մանտիլեանք տեսան որ Թորոսն այնտեղ չէ, կարծեցին թէ յուսահատելով յետ դարձած է. ուստի բերդին դռները բանալով՝ սկսան համարձակ դուրս ու ներս անել, որով յանկարծ Թորոսի թողած դարանակալ Հայերը նոցա վերայ վազեցին ու ձեռքերնին ընկածը կոտորեցին: Նոյն միջոցին Թորոսն ալ հասնելով՝ բերդին աիբեց, Մանտիլեան երեք եղբարքը բռնեց ու հետզհետէ կոտորեց, եւ այնպէսով մեր ազգին վրէժը հանեց Յոյներէն:

Թորոսի տեղն ո՞վ անցաւ.

— Թորոս որդի չունենալով՝ տեղն անցաւ իւր եղբայրը Լեոն առաջին (1123), որ Մամեստիա եւ ուրիշ քաղաքներ առնելով մինչեւ Տարսոն հասաւ: Անախօքայ Պետեւին կոմսը Լեոնի քաջութեանցն ու փառացը նախանձելով՝ խաբէութեամբ կերակուրի

հրաւիրեց ու զինքը բռնելով բանտ դրնել տուաւ: Լեոնն նորա խարդախութեանը դէմ խորամանկութիւն գործադրելով՝ քանի մի քաղաքաց հետ իւր որդին պատանդ տալով ազատեցաւ. յետ որոյ գնաց զօրք ժողվեց ու այնպիսի քաջութեամբ պատերազմեցաւ, որ Պետեւինը իւր խաբէութեամբ առած քաղաքներն ու պատանդը դարձնելէն վերջը՝ ինքը պատանդ տալով Լեոնին՝ հազիւ կարողացաւ ազատիլ նորա ձեռքէն:

Ուրիշ ո՞վ նախանձեցաւ Լեոնի փառացը.

— Յովհաննէս Կոմնենոս կայսրը, որ անհամար զօրքով պատերազմի ելաւ, բոլոր Կիլիկիոյ տիրեց եւ Լեոնը բռնելով Պոլսոյ մէջ բանտ դնել տուաւ, յորում քիչ ժամանակէն մեռաւ (1141):

Թորոս երկրորդ ինչ կերպով իշխեց եւ ինչ կպատմուի վերան.

— Յունաց Կիւ Մանուէլ կայսեր ժամանակը (1144), մինչգեւ Տորոս լերանց մէջ բնակող Հայերը մեծ նեղութիւն կրելով Յոյներէն՝ իւրեանց առաջին

ազատութիւնը ձեռք ձգել կմտածէին, Լեւոնի որդի Թորոսը, որ հօրը մահէն յետոյ բանաէն ազատելով՝ Պոլիս կկենար, միտքը դրաւ որ կերպով մի կիլիկիա անցնի ու ազգը գերութենէ ազատի. ուստի եւ մէկ օր վաճառահանի պէս Պոլսէն ելաւ Անտիոք երթալու, ուսկից կիլիկիա գնաց, ուր իւր ազգայնոց միութեամբը զօրանալով՝ նորէն յետ առաւ կիլիկիան: Կիւ Մանուէլ լսելուն պէս Անգրոնիկոս զօրավարը յուղարկեց, որուն յազթեց Թորոս եւ Յոյն իշխանաց շատերը գերի բռնելով՝ հաշտութենէն վերջը ծանր գնով Յունաց վաճառեց:

Այս հաշտութիւնը երկնր ժամանակ տեւեց.

— Ոչ. վասն զի Թորոս երկրորդի Ստեփանէ եղբայրը երբ ապստամբելով իրմէն ու շատ չարիք հասուցանելով Յունաց՝ բռնուեցաւ ու եռացեալ ջրի մէջ սպանուեցաւ ի Յունաց, Թորոս շատ տրտմեցաւ. եւ եղբօր վրէժն առնելու համար Յոյները նեղելով՝ նոցա շատերուն քիթն ու ախանջները կտրեց

ու Կ. Պոլիս յուղարկեց, որ կիւ Մանուէլ կայսրը անսնելով՝ անձամբ ելաւ պատերազմի. բայց Թորոս հաշտութիւն խօսելով՝ կայսեր հետ նորէն բարեկամացաւ, եւ այնպէս 24 տարի ազգը քաջութեամբ կառավարելէն յետոյ 1168 թուականին մեռաւ:

Թորոս երկրորդէն յետոյ որոնք իշխեցին.

— Նախ Թովմաս սրայ (1168—1169) որ Թորոսի աներն էր եւ ազգաւ լատին, եւ ապա Թորոսին եղբայրը Մլեհ (1169—1174), որ Հալէպի ամիրային օգնութեամբը եկաւ Թովմաս պայլին ձեռքէն Հայոց իշխանութիւնը յափշտակեց եւ 5 տարի իշխելէն վերջը՝ իւր անկարգութեանցը համար սպաննուեցաւ:

Ռուբէն երկրորդն սվ էր եւ ինչ կպատմուի վերան.

— Թորոս երկրորդի եղբօր Ստեփանէի որդին, որ Մլեհէն յետոյ իշխելով՝ մեծ խնամք ունեցաւ իւր երկրին բարելաւութեան վերայ: Սա ճարտոնը երբ Յունաց ձեռքէն առաւ, Լամբրոնի Հեթում իշխանը (որ Յունաց կայսեր կող-

մանէ կառավարիչ եւ պահապան կարգուած էր քաղաքին) հետը թշնամացաւ, եւ երկու կողմէն պատերազմ բացուելով՝ Հեթում նեղուեցաւ ու Անտիոքայ կոմսին օգնութիւնը խնդրեց. կոմսը խարդախութեամբ բարեկամութիւն ցուցնելով՝ կոչունքի հրաւիրեց զՌուբէնը եւ բռնեց բանտ գրաւ:

Ռուբէն ինչպէս ազատեցաւ բանտէն եւ ինչ արաւ.

— Իւր Լեւոն եղբայրը կոմսին արածը լսելով՝ մէկէն զօրք ժողովեց ու պատերազմի ելաւ. Հեթում ճարահատեալ հաշտութիւն խօսեցաւ, որով Ռուբէնն եւս ազատեց ու բերաւ նորէն իւր աթոռը նստեցուց: Իսկ Ռուբէն 11 տարի իշխելէն յետոյ, ազգին կառավարութիւնը իւր Լեւոն եղբօրը յանձնեց եւ ինքը Դրազարկ վանքը քաշուելով՝ քիչ ժամանակէն սրբութեամբ մեռաւ:

ԴԱՍ ԼԷ.

ԼԵՒՈՆ ԵՐԿՐՈՐԻԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԼԵՌՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴ.

Լեւոն երկրորդի վերայ ինչ կը պատմուի.

— Լեւոն իւր այլեւայլ կատարելութիւններովն ու Իկոնիոյ Ռոստոմ ամիրային յաղթելովը անուանի լինելով՝ սկսաւ հետզհետէ իւր աէրութիւնը ծաղկեցընել եւ ընդարձակել: Սա աթոռը ճարտոնէն Սիւ փոխադրեց, եւ քաղաքին մէջ հիւանդանոց եւ ուրիշ բարեպաշտական շինութիւններ անելով՝ գրեթէ բոլորովին նորոգեց:

Լեւոն ինչպէս թագաւոր օծեցաւ.

— Իւր իշխանութեան երկրորդ տարին՝ երբ խաչակիր զօրքը երկրորդ անգամ գումարուելով Երուսաղէմն ազատելու կերթար, Լեւոն՝ խաչակրաց սովի ժամանակ ոչ միայն առատ պաշար յուղարկեց նոցա, այլ եւ առանձին թղթով իմացուց իւր պատրաստակաւնութիւնը ձեռքէն եկած օգնութիւնը:

չխնայելու. ուստի Գերմանացւոց Փրե-
գերիկոս կայսրը թագ խոստացաւ Լե-
ւոնին. բայց որովհետեւ կայսրը քիչ
ժամանակէն մեռաւ, նորա Հենրիկոս
յաջորդն ու կեղեստիանոս պապը կա-
տարեցին Փրեգերիկոսի խոստամունքը՝
թագ եւ դրօշ յուղարկելով, որով Լե-
ւոն Սիս մայրաքաղաքի Սովիա եկեղե-
ցւոյն մէջ 1198 թուականին թագաւոր
օժուեցաւ՝ Գրիգոր Ապիրատ կաթողի-
կոսին ձեռքովը:

Լեւոն ինչպէս արաւ իւր թագա-
ւորութիւնը եւ երբ մեռաւ.

— Լատինացւոց հետ բարեկամութիւն
անելուն համար երկու թշնամիք յար-
ձակեցան վերան, այսինքն Իկոնիոյ եւ
Բերիոյ (*) ամիրաները, որոց Լեւոն քա-
ջութեամբ յաղթելով՝ մեծ աւարով Կի-
լիկիա դարձաւ. եւ 34 տարի բարի ա-
նուամբ թագաւորելէն վերջը մեռաւ:

(*) Իկոնիա կամ Իկոնիոնը՝ Լիկաոնիայի մայ-
րաքաղաքն էր, այժմ Փոքր Ասիոյ գաւառներէն
մէկը. իսկ Բերիան՝ Ասորոց մայրաքաղաքը, որ
այժմ Հաշէպ կասուի:

Ո՞վ յաջորդեց Լեւոն երկրորդին.
— Իւր Զապիչ (Իգարեղա) աղջիկը, որ
Անտիոքայ լատին կոմսի Փիլիպպոս որդ-
ւոյն հետ կարգուեցաւ, որ մօրը կող-
մանէ Հայ էր. բայց երբ Փիլիպպոս եր-
կու տարի թագաւորելէն յետոյ Սոյ
հարստութիւններն Անտիոք կրել սկսաւ,
Հայ իշխանները բարկացան, եւ մէկ
օր Փիլիպպոսի Անտիոք գնալու ժամա-
նակը ճանապարհին բռնեցին զինքն ու
Բարձրքերդի գլխակին մէջ փակեցին,
ուր քիչ ժամանակէն մեռաւ (1222): Եր-
կու տարիէն յետոյ Զապէլ Կոստանդին
իշխանի Հերոս որդւոյն հետը կարգուե-
ցաւ, որ Արշակունեաց ցեղէն էր եւ
Ռուբինեանց հետ ազգակցութիւն ու-
նէր. ուստի եւ 1224-ին մեծ հանգիսով
թագաւոր օժեցին:

Հեթում առաջնոյ վերայ ինչ գի-
տելիք կայ.

— Սա իւր Կոստանդին հօրը խելացի
խորհուրդներովն ու օգնութեամբը նո-
րանոր բարեկարգութեամբը Կիլիկիան
զարգարելով՝ խաղաղութեամբ կա-
ռավարեց աէրութիւնը, բայց Իկոնիոյ

ամիրան, որպէս նաեւ Լամբրոսի Կոստանդին իշխանը ապստամբելով՝ պատերազմի ելան, ու յաղթուեցան Հեթումէն: Նոյն միջոցները եգիպտոսի Փնտուխտար ամիրան դեսպան յուղարկեց որ եգիպտացուցմէ առաձ քանի մի քաղաքները յետ տայ. Հեթում՝ յանձն չառնելով՝ զօրքը իւր Լեւոն եւ Թորոս որդուցը յանձնեց եւ ինքը Թաթարներէն օգնութիւն առնելու գնաց, բայց մինչեւ իւր վերադառնալը Փնտուխտար շատ զօրքով հասաւ Թորոսն սպաննեց, Լեւոնը գերի բռնեց եւ Սոյ հարստութիւնները կողոպտելով՝ եգիպտոս դարձաւ:

Հեթում՝ երբոր Թաթարստանէն դարձաւ ինչ արաւ.

— Ամենայն բան տակնուվրայ եղած տեսնելով, վարձած զօրքը յետ յուղարկեց եւ իւր որդուց կորստեանն ու բազմաթիւ գերիներուն համար մեծ սուգի մէջ ընկըղմեցաւ: Յետոյ իւր Լեւոն որդին գերութենէն ազատելու համար մեծագին ընծաներ յուղարկեց ամիրային, բայց ամիրան՝ Հեթում՝ թա.

զաւորի՝ Թաթարաց խանի հետ ունեցած նիզակակցութիւնը գիտնալով, Հեթումոյ միջնորդութեամբ փոխարէն ուղեց իւր Սղուր որդին՝ որ գերի էր Թաթարստան: Հեթում՝ ամենայն ջանքի գործ գնելով՝ Սղուրը Թաթարաց խանէն առաւ եգիպտոս հասուց, եւ նորա փոխարէն իւր Լեւոն որդին գերութենէն ազատեց, որուն եւ նոյն տարին իւր տեղը թագաւոր գնելով՝ ինքը Կրազարկ վանքը քաշուեցաւ եւ քանի մի ամսէն վերջը մեռաւ (1269):

Լեւոն երրորդ ինչպէս թագաւորեց եւ ինչ կպատմուի վերան.

— Հեթումի մահը թէեւ ի սկզբան մեծ ախրութիւն պատճառեց իրեն, բայց եգիպտոսի ամիրայի եւ Թաթարաց խանի մխիթարական թղթերէն, որպէս նաեւ Յակոբ կաթողիկոսի հագեշահ խրատներէն խրախուսուելով՝ աթուր Սիս քաղաքէն Տարսոն փոխագրեց եւ մեծ հանդիսով թագաւոր օծուեցաւ: Յետոյ իւր հեռատեսութեամբը ազգին անցեալ եւ ներկայ վիճակին խորերը թափանցելով՝ ամենահարկա-

ւոր տեսաւ ուսումնական գիտութեանց ծաղկեցընելը . ուստի եւ մէկէն սկսաւ ամենայն տեղ դպրոցներ բանալ, որ տգիտութեան, նախանձու եւ փառամոլութեան արմատները չորցընելով՝ գիտութիւն, սէր եւ միութիւն հաստատէ գէթ իւր ապագայ ժողովրդոց մէջ . նոյնպէս հմուտ անձանց ձեռքով նախնեաց շարագրած ու թարգմանած գրեթէ բոլոր ձեռագրերը օրինակել տալով՝ զանազան վանքեր յուղարկեց, եւ աշխատեցաւ որ պիտանի գրքեր շարագրուին :

Ի՞նչպէս եղաւ որ Եգիպտոսի ամիրան նորէն պատերազմի ելաւ Լեւոնի դէմ .

— Լեւոն մինչդեռ ամենայն բան հայրենեաց օգտին զոհելով՝ տէրութիւնը բարեկարգելու հետ էր, իւր ազգականներէն ոմանք նախանձելով՝ Եգիպտոսի Փնտուխտար ամիրան Լեւոնի դէմ գրգռեցին : Փնտուխտար երբ ահագին զօրքով Կիլիկիոյ վերայ վազեց, Լեւոն իւր իշխանաց մատնութենէն ու զօրաց նենգութենէն վախնալով՝ գնաց յու-

սահատաբար մէկ բերդի մէջ ամրացաւ . բայց տեսնելով որ թշնամիք առանց դիմադրութեան իւր աշխարհը մտնելով ոտքի տակ առին զժողովուրդը, չգիմացաւ, ելաւ բերդէն ու քիչ մի զօրք ժողովելով՝ իւր եղբօր Սմբատ սպարապետին հետ մէկտեղ թշնամեաց վերայ վազեց, ու սաստիկ պատերազմելով այնպիսի կոտորած արաւ, որ Փնտուխտար հարկադրեցաւ հաշտութիւն խօսել :

Ուրիշ ինչ քաջութիւն արաւ Լեւոն եւ երբ մեռաւ .

— Իկոնիոյ ամիրան, որ նոյն տարին երեք անգամ Կիլիկիա վազեց, Լեւոն ամենայն անգամ քաջութեամբ ու խօհեմութեամբ պատերազմելով՝ յաղթեց զինքը . եւ Թաթարաց հետ բարեկամ մնալով՝ քսան տարի թագաւորեւէն վերջը մեռաւ :

ԳԱՍ ԼԸ.

ՀԵԹՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՌՈՒԲԵՆԵԱՆՅ ԹԱԳԱՒՈ-
ՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՉԱՆԱԼԸ.

Հերու՛մ երկրորդն ո՞վ էր եւ ինչ-
պէս արաւ թագաւորութիւնը.

— Լեւոն երրորդի որդին էր Հե-
թում, որ սաստիկ կրօնասէր լինելով՝
չուզեց թագաւոր օծուիլ. ուստի եւ
չորս տարի իշխելէն յետոյ իւր եղ-
բայր Թորոս երրորդ թագաւոր օծել
տալով՝ ինքը վանք քաշուեցաւ. բայց
Թորոս եւս եղբօրը պէս աշխարհիս ան-
ցաւոր փառքը թողլով՝ թագաւորու-
թիւնը նորէն Հեթումին յանձնեց ու
ինքը վանք երթալով՝ կրօնաւոր եղաւ:

Ո՞վ էր Սմբատ եւ ինչ արաւ.

— Հեթում երրորդի եղբայրը: Հե-
թումն ու Թորոսը երբ Լեւոն երրոր-
դի աղջկան կամ իրենց քրոջ Մարիամ
թագուհւոյն խնդիրքը կատարելով (որ
Յունաց Անգրոնիկոս կայսեր Միքայէլ
որդւոյն կինն էր) Կ. Պոլիս գնացին տե-

սուլթեան (1296)՝ Սմբատը, — որ տէրու-
թեան ժամանակաւոր կառավարութիւ-
նըն իրեն յանձուած էր, — իշխաններն
ու կաթողիկոսը համոզելով՝ նոյն միջո-
ցին թագաւոր օծուեցաւ. եւ երբ իւր
եղբարքը տեղերնին կդառնային, Սմբատ
զօրքով դիմացներն ելաւ բռնեց զի-
րենք, զՀեթումը կուրցուց ու զԹորոսն
սպաննեց. այս պատճառաւ Լեւոն եր-
րորդի՝ չորրորդ որդին — Կոստանդինը
բարկանալով շատ զօրքով Սմբատայ
վերայ ելաւ, զինքը բռնեց բանտ դրաւ,
եւ տեղը թագաւորելէն յետոյ Հեթում-
ը բանտէն հանեց ու նորա աչաց ցա-
ւին դարման տանել հրամայեց:

Ի՞նչպէս եղաւ որ Հեթումը երրորդ-
անգամ թագաւորեց.

— Կոստանդին երկրորդի թագաւո-
րութեան երկրորդ տարին Հեթմոյ աչ-
քերը լաւանալով, ժողովուրդը Հեթմոյ
կամքին հակառակ՝ երրորդ անգամ
թագաւորեցուց զինքը, ընդ որ Կոս-
տանդին բարկանալով՝ աշխատեցաւ
Սմբատը բանտէն հանելու որ հետը մի-
ացած Հեթմոյ գէմ պատերազմին. բայց

Հեթում նոցա միտքը գիտնալով՝ նոր
խռովութիւն չծագելու համար երկու-
քըն եւս բռնեց ու Կ. Պոլիս յուղար-
կեց, ուր մինչեւ իւրեանց մահը կեցան:

Ուրիշ ինչ քաջութիւններ արաւ
Հեթում ու երբ մեռաւ.

— Հինգ անգամ պատերազմ արաւ
եգիպտացւոց եւ Լիկայոնացւոց հետ,
յորս միշտ յաղթող գտնուելով՝ նախ
Դամասկոսի Սուսամիշ ամիրան բռնեց
ու Թաթարաց Դաղան խանին ընծայեց,
եւ ապա եգիպտոսի Սուլթան Լաչին ա-
նունով ամիրապետը Բաղդատ փախուց,
որ վերջը հարկագրեցաւ հաշտութիւն
խօսել Հեթմոյ հետ: Հեթում կուսա-
կրօն լինելով՝ իրեն որդեգիր առաւ իւր
եղբորորդի Լեւոնը, որ յետոյ թագա-
ւոր օծել տալով (1305) ինքը մէկ վան-
քի մէջ առանձնացաւ ու քազարոսահայր
կոչուեցաւ:

Լեւոն չորրորդին վերայ ինչ գի-
տելիք կայ.

— Լեւոն չորրորդը իւր ընտիր բար-
քովն ու խոհեմութեամբը շատ լաւ

սկսաւ կառավարել ազգը: Սա Գրիգոր
Անաւարզեցի կաթողիկոսին յորդորա-
նօքը մէկ եկեղեցական ժողով անել
տուաւ Սոյ մէջ, յորում 41 եպիսկո-
պոսաց եւ ուրիշ քահանայից ու իշ-
խանաց հաւանութեամբ շատ բան փո-
խուեցաւ ծէսերու, այսինքն եկեղեցա-
կան արարողութիւններու մէջ: Այս
պատճառաւ ժողովրդոց մեծ մասը Թա-
թարաց Պիլարզու իշխանին դիմելով
(որ Կիլիկիոյ պաշտպանութեան համար
հազար հոգւով Անարզաբա կկենար)
Հեթմոյ ու Լեւոնի դէմ զանազան ամ-
բաստանութիւններ արին. բայց Պիլար-
զու տեսնելով իւր զօրաց քիչութիւնը՝
անկարելի համարեց պատերազմի ել-
նելը. ուստի զթագաւորահայրն ու թա-
գաւորը Անարզաբա հրաւիրեց խարդա-
խութեամբ, իբր թէ մէկ ամենահար-
կաւոր խորհուրդ հարցնելու համար,
եւ երբ Լեւոն իւր Հեթում հօրն ու 40
հայ իշխանաց հետ Անարզաբա գնաց,
Պիլարզու զիրենք կեղծաւորութեամբ
ընդունելէն վերջը՝ մէկ մէկ թրէ ան-
ցընել տուաւ (1308) ու Կիլիկիան յա-
փըշաակել ջանաց:

Այս կոտորածէն յետոյ ո՞վ ելաւ Պիլարդուսի դէմ.

— Հեթմոյ եղբայրը Օշին, որ թաթար իշխանին դաւաճանութիւնը լսելով՝ Հայ զօրքին գլուխ կեցած Պիլարդուսի դէմ ելաւ ու զինքը Կիլիկիայէն հալածելէն յետոյ թագաւոր եղաւ: Սոյնպիսի քաջութիւն եւս եղիպատոսի նասր ամիրային դէմ արաւ, եւ 12 տարի յաջողութեամբ թագաւորելէն վերջը մեռաւ:

Օշինի թագաւորութեան ժամանակ ինչ պատահեցաւ Հայաստանի մէջ.

— Սասանի երկրաշարժ եղաւ Արարատ գաւառի, Սիւնեաց աշխարհի եւ մանաւանդ Անի քաղաքին մէջ (1319), որով Հայաստանի արիւնարբու թշնամեաց ձեռքէն ազատուած շինուածոց մեծ մասը կործանուելով՝ բնակիչքը բազմութեամբ այլեւայլ երկիրներ, այսինքն Պարսկաստան, Թաթարստան, Խրիմ, Լեհաստան եւ ուրիշ տեղեր գաղթեցին:

Լեւոն հինգերորդ հօրը տեղն անցընելով՝ ինչպէս արաւ իւր թագաւորութիւնը.

Շատ անգութ ու անկարգ կերպով.

վասն զի իւր կինը, եղբայրն ու Օշին պալլ փեսան սպաննել տուաւ անիրաւութեամբ, եւ կատինացոց հետ ունեցած անօգուտ յարաբերութիւններովը պատճառ եղաւ եգիպտոսի սուլթանի, Թաթարաց եւ Թուրքաց խաներու խռովութեանցը, որք մէկմէկու ետեւէ Կիլիկիա արշաւելով՝ վերջին թշուառութեան հասուցին բնակիչները:

Ո՞վ էր Յովհաննէս պայլ եւ ինչ կպատմուի վերան.

— Լեւոն երրորդի Զաբլուն դստեր որդին (հօրը կողմանէ լատին), որ Լեւոն հինգերորդի մահուանէն վերջը հայ թագաւորաց ցեղէն մարդ չմնալով՝ իշխանները զինքը թագաւոր ընտրեցին եւ Կոստանդին քրորդ անուանեցին: Սա խռովարար, ազգատեաց ու ամբարտաւան բնաւորութիւն ունենալով՝ հրաման հանեց որ Հայոց եկեղեցեաց մէջ լատինական արարողութիւն մտցուի, որով զօրքը դէմ ելնելով սպաննեց զինքը: Իւր տեղն անցաւ իւր Գալիոն եղբայրը, որ իւր եղբօր կամքը յառաջ տանել ուղեւորվ՝ նորա վիճակին հանդիպեցաւ եւ 1345-ին սպաննուեցաւ:

Ո՞վ յաջորդեց Գուրգոնի .

— Լեւոն Հինգերորդի ազգականը՝ Կոստանդին չորրորդ, որ թէեւ հօրը կողմանէ լատին էր, բայց ազգը 18 տարի խոհեմութեամբ կառավարելով՝ հալածական արաւ եգիպտոսի ամիրային զօրքը, որ Հայերու Լատինացւոց հետ բարեկամութիւն անելուն պատճառաւ Կիլիկիոյ վերայ եկած էին :

Լեւոն վեցերորդն ինչպէս թագաւորեց եւ երբ վերջացաւ Ռուբինեանց թագաւորութիւնը .

— Կոստանդինի մահուանէն վերջը Հայ իշխանները լատին ազգէ թագաւոր ընտրել չուզելով՝ երեք տարի աթոռն առանց թագաւորի մնաց . բայց յետոյ Ուրբանոս Հինգերորդ պապի խորհրդովը Լուսինեան Լեւոն վեցերորդը թագաւորեցուցին՝ տասնեւմէկ տարեկան հասակին, որ միայն մօրը կողմանէ հայ էր : Սա թէեւ խելացի ու բարեպաշտ էր եւ Հայոց վիճակը բարւոյնէր չաւարտելու համար շատ դիտաւորութիւններ ունէր, բայց եգիպտացւոց սուլթանի անգադար յարձակմունքէն ժամանակ չունե-

ցաւ գործադրելու . ուստի եւ նորա անթիւ զօրացը բաւական ժամանակ դիմադրելէն յետոյ սովի պատճառաւ անձնատուր եղաւ եւ իւր ընտանեօքը գերի տարուեցաւ յեգիպտոս, որով Հայոց թագաւորութիւնը բոլորովին վերջացաւ (1375) :

Լեւոնի վերջն ինչ եղաւ .

— Լեւոն հաւատը չուրանալու համար եօթը տարի բանուր կենալէն յետոյ՝ Սպանիացւոց Յովհաննէս թագաւորին խնդրանօքը գերութենէն ազատեցաւ (1382), եւ գնաց նախ ընտանեօքն յերուսաղէմ ի շնորհակալութիւն Աստուծոյ, ուր Մարիամ կինն ու Փիննա աղջիկը թողուց՝ իրենց ուզելովը, եւ ապա Եւրոպա անցնելով՝ Հռոմ գնաց, ուր մեծապէս պատուեցաւ Ուրբանոս 2 պապէն . անկից Սպանիա անցաւ ու եգիպտացւոց գերութենէն ազատուելուն համար շնորհակալութիւն արաւ թագաւորին, որով թագաւորը Մազրիտու մէջ բնակութիւն տուաւ Լեւոնի ու 6000 ֆրանկ տարեկան ռոճիկ նշանակեց նմա : Լեւոն քանի մի տա-

րիէն վերջն ալ Գաղղիա ու Անգղիա
գնաց, եւ միշտ աշխատեցաւ օգնու-
թիւն գտնելու Հայոց թագաւորու-
թիւնը վերականգնելու համար, բայց
Փարիզու մէջ հիւանդանալով 1393-ին
նոյեմբերի 22-ին վախճանեցաւ ու վա-
ռաւոր հանգիսիւ Կեղեցատինեանց վան-
քին մէջը թաղուեցաւ :

ԲԱՂՈՒԱԾՔ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՌՈՒՐԻՆԵԱՆՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ.

ԳԱՍ ԼԹ.

Ռուրինեանց Թագաւորութիւնն ինչպէս սկսաւ.

— Ռուրէն, որ Գագիկ երկրորդ Թագաւորի ազ-
գականն էր, Գագիկի բռնութէն վերջը՝ Կիլիկիոյ
կողմերը գնաց, այն տեղի Հայերը քովը ժողովցեալ եւ
Յունաց ձեռքէն քանի մի բերդեր առնելով՝ սկսաւ
ինքնագլուխ տիրել բնակիչներուն :

Ռուրէնէն մինչեւ Լեւոն Բ, որոնք իշխեցին .

— *Կուտակցիկ առաջիկ, Թորոս առաջիկ, Լեւոն առաջիկ*, որք իսրեանց զանազան քաջու-
թիւններովն անուանի եղան : Ի սոցանէ վերջինը
Յունաց Յովհաննէս Կոմնենոս կայսրէն յաղթուելով
բանտին մէջը մեռաւ : Լեւոնի տունն անցաւ *Թորոս
երկրորդ*, որ զարմանալի քաջութեամբ դարձեալ
վերականգնեց Ռուրինեանց իշխանութիւնը, եւ Յու-
նաց կայսեր հետ բարեկամութիւն հաստատելով՝
ազգը խաղաղութեամբ կռուալարեց : Յետոյ իշխե-
ցին *Թովմաս պալլ*, եւ *Մլեհ*, որք յիշատակի ար-
ժանի պատմութիւն չեմողին : Մլեհին յաջորդն եղաւ
Ռուբէկ երկրորդ, որ Տարսուր Յունաց ձեռքէն
առաւ, Հեթում անունով ապստամբ իշխանը հնա-
զանդեցոց իրեն, եւ տէրութեան իշխանութիւնը
իւր Լեւոն եղբորը յանձնելով՝ վանք քաջուեցաւ ու
սրբութեամբ մեռաւ :

Լեւոն երկրորդն ինչպէս հասաւ Թագաւորական փառքի .

— Լեւոն սովի ժամանակ լատինացոց խաջակիր զօրացն օգնելով՝ Գերմանացոց Հենրիկոս կայսրէն Թագ եւ դրօշ ընդունեցաւ եւ 1198-ին Թագաւոր օծուեցաւ :

Լեւոնէն յետոյ որոնք Թագաւորեցին .

— *Զարեղ րազունիև, Փիլիպպոս եւ Հերուս առաջիև*, որոց վերայ նշանաւոր պատմութիւն չկայ: Հեթումին յաջորդեց իւր որդին *Լեւոն երրորդ*, որ ազգը ուսումնական դաստիարակութեամբ կրթելու համար մեծ փոյժ ունեցաւ, եւ հին ու արուած ձեռագիրներն օրինակել տուաւ :

Լեւոն երրորդին որոնք յաջորդեցին .

— Հեթում երկրորդ, Թորոս երրորդ եւ Սմբատ, որք միմեանց դէմ սոսկալի անգթութիւններ արին: Յետոյ Թագաւորեց Հեթում երկրորդի որդին Լեւոն չորրորդը, որոյ ժամանակ եղած եկեղեցական քանի մի ծէսերուն փոփոխութիւնը ոչ միայն նորա քաղաքական պարապմանցն արգելք եղաւ, այլև իւր եւ Հեթում Թագաւորափոր կորստեանը պատճառ:

Օշին ինչպէս Թագաւորեց .

— Սնարզաբա քաղաքի Թաթար իշխանին Լեւոնի եւ Հեթմոյ դէմ արած դաւաճանութիւնը լսելով՝ նորա դէմն ելաւ, հալածեց եւ սկսաւ ինքը Թագաւորել: Սորա ժամանակը (1319) սատոիկ երկրաշարժութիւն եղաւ. Հայաստանի մէջ, որով քնակիչքն օտար երկիրներ գաղթեցին:

Օշինէն յետոյ որոնք Թագաւորեցին .

— Լեւոն հինգերորդ, Յովհաննէս պայլ, Գուհրոն, Կոստանդին չորրորդ եւ վերջապէս Լեւոն վեցերորդ: Վերջինս խելացի ու բարեպաշտ լինելով՝ շատ լաւ սկսաւ կառավարել ազգը, բայց մեղք որ ժամանակին հանգամանքը ջերմուցին իւր բարի բարի դիտաւորութիւններն յառաջ տանելու:

Լեւոնի վերջն ինչ եղաւ .

— Հագարացոց պատերազմին ժամանակ սովի պատճառաւ անձնատուր լինելով՝ գերի տարուեցաւ յեգիպտոս, ուսկից եօրը տարիէն յետոյ Սպանիացոց Թագաւորին խնդրանօքն ազատուելով՝ Եւրոպա գնաց եւ 1393 Թուականին Փարիզու մէջ վախճանեցաւ:

Ռուբինեանց տէրութիւնը քանի տարի տեսեց, որքան իշխանապետներ ու Թագաւորներ ունեցաւ եւ Սրբ վերջացաւ .

— Ռուբինեանց տէրութիւնը 293 տարի տեսեց, 8 ինքնագլուխ իշխանապետներ ու 16 Թագաւորներ ունեցաւ եւ 1375 Թուականին բոլորովին վերջացաւ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ՊԱՐՍԻՅ, ՏԱՃԿԱՅ ԵՒ ՌՈՒՍՍՅ

ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ.

ԴԱՍ Խ.

Ռուբինեաց թագաւորութենէն յետոյ Կիլիկիան ու Հայաստանը որոնց ձեռք մնացին.

— Կիլիկիան ի սկզբան Եգիպտացւոց եւ ապա Մազմէա սուլթանի ժամանակ՝ Տաճկաց ձեռքը մնաց. իսկ բուն Հայաստանը վաղուց արդէն բաժնուած էր Պարսից եւ Յունաց մէջ:

1397-ին ո՞ր բռնաւորն եկաւ Հայաստան.

— Էօզրէկ Թաթարաց Լանկիթամուր բռնաւորն եկաւ Հայաստան, ուր երեք ամիս կենալով՝ բոլորովին քանդեց ու աւերակ դարձուց, եւ շատ գերիներ ու ձեռագիր մատենաներ տարաւ Սմըրղանդ քաղաքը:— Լանկիթամուրի բռնու-

թեանց ժամանակ նշանաւոր եղաւ Կարինե անունով Մշեցի հայուհին, որ թըընամեաց ձեռքը չընկնելու համար՝ ձեռքը սուր առած քաջութեամբ պատերազմեցաւ, բայց տեսնելով որ կարելի չէ ազատիլ, նախ իւր ութ տարեկան որդին սպաննեց եւ յետոյ ինքզինքը լէռնէն վար ձգելով մեռուց:

Ուրիշ ինչ բռնաւորներ յարձակեցան Հայաստանի վերայ.

— Պարսից Շահթամազ (1551) եւ Շահաբաս (1605) թագաւորները: Վերջինս Օսմանցւոց գէմ պատերազմած ժամանակ, Հայաստանը անմարդաբնակ թողելու մտքով 14 հազար տուն Հայ տարաւ Պարսկաստան, որք տասը տարիէն յետոյ նոր Զուղա քաղաքը շինեցին Ասպահանայ մերձակայքը:

Այս սոսկալի խեղճութեանց միջոցին ո՞վ օգնեց Սիւնեաց աշխարհի Հայերուն.

— Դաւիթ անունով քաջ ու խելացի սպարապետը, որ իւր Մխիթար օգնականին աջակցութեամբը շատ քաջութիւններ արաւ, յորոց նշանաւորն այս

է. Երբ 1722-ին Տաճիկները 70 հազար հողուով Սիւնեաց աշխարհին վերայ եկան, Դաւիթ իւր 453 զօրականներովը բերդին մէջ ամրացաւ եւ վեց օր թըշնամեաց դէմ քաջութեամբ ու խորագիտութեամբ պատերազմեցաւ: Իրեն յաղթութեան ապահով միջոցն էր բերդին բարձր ու յարմար գիրքը, ուսկից իրենք դրսի եղածները կտեսնէին, իսկ դրսինները զիրենք չէին տեսներ. ուստի եւ Տաճիկները յուսահատելով՝ երբ սկսան բերդին քանի մի տեղերը բարձր գործիքներ դնել որ պարիսպներուն վերայ ելնեն, Դաւիթ բերդին վերէն պատերազմեցաւ, իսկ իւր Մխիթար օգնականը, Հալի ձորոյ Տէր Աւետիքն ու 200 զօրականք գաղտնի ճամբով բերդէն դուրս յուղարկեց, որք թշնամեաց ետեւէն սկսան պատերազմիլ, եւ որով մէկ օրուան մէջ 13 հազար մարդ ջարդեցին ու մնացեալները փախցընելէն յետոյ 48 դրոշ ու շատ աւար առած Դաւիթի մօտ դարձան:

Դաւիթէն յետոյ սով իշխեց Սիւնեաց Հայերուն,

— Իւր Մխիթար անունով անպարտելի օգնականը. բայց մեղք որ շատի չըբշեց. վասն զի վերոյիշեալ տէր Աւետիս քահանայն եւս շատերուն նման սղէտ ու փառասէր լինելով՝ Մխիթարայ հետ խռովեցաւ եւ ժողովուրդը երկուսի բաժնեց, որ Տաճիկներն իմանալով՝ նորէն Սիւնեաց աշխարհին վերայ յարձակեցան, ու բերդը պաշարելով՝ մէջինները նեղեցին: Բայց որովհետեւ այդ բերդին մէջ եւս եղբայրատեցութեան սոսկալի ախար տեղիք գտած էր, ուստի տէր Աւետիսին կուսակիցները՝ Մխիթարէն ծածուկ անձնատուր լինել մտածեցին, որոյ մասին պատգամաւոր գնաց նոյն տէր Աւետիսը:

Իերգը մտնելէն յետոյ Տաճիկներն ինչ արին.

— Ի սկզբան երգմամբ յանձն առին վնաս չանել Հայոց, բայց երբ բերդը մտան՝ ժողովրդոց մեծ մասը թրէ անցուցին. իսկ Մխիթար՝ տէր Աւետիսին միտքը վաղուց իմանալով՝ Տաճիկները չհասած՝ մեծ զգուշութեամբ փախաւ բերդէն. բայց եւ այնպէս օտար թըշ-

նամիներէն ազատուելով, ընտանի դաւաճաններէն ազատիլ չկարողացաւ. վասն զի Խնժոռեւ կոչուած բերգը պաշարած ժամանակ, մինչդեռ պատերազմէ յոգնած՝ քիչ մի քնանալու պառկեցաւ, քովի մարդիկը Պարսից հաճոյանալու համար գլուխը կտրեցին ու Դավրէժ նստող Պարսիկ բղեշխին տարին, յորմէ փոխանակ պարգեւի՝ իւրեանց անզգամութեան արգար հատուցումն առին: Վասն զի բղեշխը Մխիթարայ քաջութիւններուն տեղեակ լինելով՝ արգարութեամբ դատեց, ու «Դուք» որ այդպիսի քաջ «անձին կեանքը անպիտան ու վնասա-
«կար համարեցիք ձեզի, ուրեմն ձերը
«խնչ բանի պիտի հարկաւորի մեզ, ո՛վ
«անդուժ ու դաւաճան մարդիկ» տես-
լով՝ զամէնքը մէկէն սպաննել տուաւ:

Մխիթարայ հաւատարիմ մարդիկն ինչ եղան.

— Յովհաննէս իշխանին քովը գնացին որ Տաճկաց գէմ՝ Ուսէացւոց աշխարհին մէջ մեծ քաջութիւններ կանէր: Սա Մխիթարայ գլխուն եկածը

լսելով՝ սկսաւ կասկածել իւր մարդկանց դաւաճանութենէն, եւ ինքիրմէ Ուսէացւոց աշխարհը Տաճկաց յանձնելով՝ ելաւ Ռուսաստանի Աժտէրխան քաղաքը գնաց, ուր մեծ պատուով ապրեց ու խաղաղութեամբ մեռաւ:

Յովհաննէսէն յետոյ ո՛վ անուանի եղաւ Շիրակ գաւառին մէջ.

— Աղասի անունով քաջ երիտասարդը (1820—1827), որ պարսիկ ու քիւրտ պէյերու յարձակմունքէն՝ Անի քաղաքըն ու նորա մերձակայ գեղերը պաշտպանեց: Սա երբ 1827-ին Պարսից եւ Ռուսաց պատերազմին մէջ մեծամեծ քաջութիւններ անելէն վերջը՝ մէկ դարանակալ պարսիկէ զարնուելով՝ մեռնելու վերայ էր, արիւնը ձեռքին մէջ առաւ գէպ ի Մասիս երկընցուց ու «Ընդունէ Հայաստան, քու սիրոյդ համար թափած արիւնս» ասելով՝ հոգին փչեց ու հայրենասիրաց կարգն անցաւ:

Պարսից եւ Ռուսաց պատերազմն ինչո՞վ վերջացաւ.

— Այսու, որ Հայաստանի մէկ մասն եւս 1827-ին վերջերը Ռուսաց ձեռքն անցաւ:

Ռուսաց տէրութիւնը ինչպէս վարուեցաւ իւր հպատակ Հայոց հետ.

— Ամենայն մարդասիրութեամբ: Սորա յայտնի ապացոյցն է բոլոր Ռուսիաքնակ Հայոց խաղաղ վիճակը, որք հետզհետէ զանազան արտօնութիւններ ընդունելով Ռուսաց կայսրներէն, ամեն աստիճանի մարդիկ, ամենայն ժամանակէն աւելի պատուոյ մէջ են, եւ այժմ գիտութեամբ ու կրթութեամբ յառաջանալու վերայ են:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ.

Ի Շ Խ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն Հ Ա Յ Կ Ա Չ Ա Ն Յ.

Քրիստոսէն յարաջ.

2107 Հայկ 50 տարի.	1137 Պերճ Ա, 35.
2026 Արմենակ 46.	1102 Արբուն 27.
1980 Արամայիս 40.	1075 Պերճ Բ, 40.
1940 Ամասիա 32.	1035 Բաղրակ 50.
1908 Գեղամ 50.	985 Հոյ 44.
1858 Հարմա 32.	941 Յուսակ 31.
1827 Արամ 58.	910 Ամբակ Բ, 27.
1769 Արայ 26.	883 Կոյսրակ 45.
1743 Կարդոս 18.	838 Փառնաւաղ Ա, 17.
1725 Անուշաւան 60.	805 Փառնակ Բ, 40.
1662 Պարէտ 50.	765 Սկայրդի 17.
1612 Արբակ 40.	748 Պարոյր 5.
1568 Չաւան 37.	743 Պարոյրը թաղաւոր կը- պտակուի 44.
1531 Փառնակ Ա, 53.	700 Հրաշխայ 42.
1478 Սուր 25.	678 Փառնաւաղ Բ, 13.
1433 Նաւանակ 30.	665 Պաճոյճ 35.
1403 Վաշտակ 42.	630 Կուրնակ 8.
1381 Հայկակ Ա, 18.	622 Փաւոս 17.
1363 Ամբակ Ա, 14.	605 Հայկակ Բ, 36.
1349 Առնակ 17.	569 Երուանդ Ա, 4.
1332 Շաւարշ Ա, 6.	565 Տիգրան Ա, 45.
1326 Նորայր 24.	520 Վահագն 27.
1302 Վստամ 14.	493 Առաւան 18.
1289 Կար 4.	475 Ներսէճ 35.
1285 Գուակ 18.	410 Զարեհ 46.
1267 Հրանտ Ա, 27.	394 Արմիդ 9.
1242 Ընձակ 15.	385 Բայգամ 14.
1227 Գղակ 30.	371 Վան 20.
1197 Լորայ 3.	351 Վահէ 23.
1194 Զարմայր 12.	
1180 Շաւարշ Բ, 44.	

ԿՈՒՍԱԿԱԼՔ.

325 Միհրան 5.	239 Արտաւաղ 50.
319 Նէսպտղամէոս 2.	189 { Արտաշէաս } 30.
317 Աղուարդ 35.	{ Չահրատ }
284 Հրանտ Բ, 45.	159 Արտաւաղդ 10.

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ.

Քրիստոսէն յառաջ.

139 Վաղարշակ Ա, 22 տարի.	55 Արտաւաղդ Ա, 5.
127 Արշակ Ա, 13.	30 Արշամ 40.
114 Արտաշէս Ա, 25.	1 Աբգար 38.
89 Տիգրան Բ, 54.	

Քրիստոսէն յետոյ.

30 Աբգար քրիստոսնայ	302 Տրդատ աղգովիմբ կը կրկրառուի.
34 Անանէ 4.	„մկրառուի եւ քրիստոսնայ կլինի.
38 Սանատրուկ 30.	341 Տրդատ կմեռնի.
68 Երուանդ Բ, 20.	344 Խոսրով Բ, 9.
88 Արտաշէս Բ, 41.	353 Տիրան Բ, 11.
129 Արտաւաղդ Բ, 2.	363 Արշակ Բ, 18.
131 Տիրան Ա, 21.	381 Պաղ 3 կամ 7.
152 Տիգրան Գ, 22.	383 Մեծն Ներսէս կազմանուի.
194 Վաղարշ 20.	384 Վարադբատ 2.
214 Խոսրով Ա, 45.	{ Արշակ Գ, 3.
257 Ս. Գրիգոր լուսաւորիչը կճնանի.	{ Վաղարշակ Բ, 1.
(259 Արտաշիւր Հայաստանի կտիրէ 25.	388 Խոսրով Գ, 4.
283 Նապուհ կտիրէ 2.)	392 Վ.ամշատուհ 21,
286 Տրդատ 56.	406 Ս. Մեսրոպայ ձեռքովը Հայոց նշանագրերը հնարուեցան .
301 Ս. Հռիփսիմեանք կընա.	415 Նապուհ 4.
Հատակուին.	422 Արտաշիւր (Արտաշէս) 6.

ՄԱՐԶՊԱՆՔ.

428 Վեհմիհրշապուհ 14.	515 Բուրղան 3.
422 Վաստկ 10.	518 ՄԺԷԺ Գնունի 30.
451 Վարդանանք նահատակուեցան,	548 Գեորգիան 4.
452 Ատրորսիղդ 12.	542 Վ.շնասլահրամ 6.
464 Ատրվշնասլ 17.	558 Վարադբատ 6.
481 Սահակ Ա, 1.	564 Սուրէն 7.
483 Նապուհ 6 ամիս.	571 Վարդան 7.
484 Անդեղան 7 ամիս.	578 Միհրան 15.
485 Վահան 26.	593 Սմբատ 8.
511 Վարդ 4.	601 Դաւիթ 24.
	625 Վարապետիւրց 7.

ԿԻՒՐԱՊԱՂԱՏՔ.

632 Դաւիթ 4.	685 Աշոտ 4.
636 Թէոդորոս 7.	690 Ներսէհ 4.
643 Վարապետիւրց 8 ամիս.	695 Սմբատ 9.
644 Սմբատ 10.	743 Աշոտ 15.
654 Համադասլ 5.	760 Սահակ Բ, 6.
659 Գրիգոր 24.	835 Բաղարատ 14.

ՈՍՏԻԿԱՆՔ.

693 Աբղլլա 2.	769 Պէքիր 9.
704 Վաշմ 13.	778 Հասան 3.
717 Վիլի 10.	786 Եղիս Բ, 12.
727 Մահմէտ 5.	798 Խուզիմայ 20.
732 Աբղլլաղիղ 10.	818 Հու 17.
742 Մրուան 1.	848 Ապուսէլի 1.
758 Եղիս Ա, 2.	850 Բաղայ 5.
766 Սիւլէյման 3.	855 Ներսի 4.

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ.

889 Աշոտ Ա, 26 տարի.	977 Սմբատ Բ, 12.
885 Աշոտ Ա թագաւոր կը պատկուռի ու հինգ տարի կ'ըստարէ.	989 Գագիկ Ա, 29.
890 Սմբատ Ա, 23.	1020 Յովհաննէս 20.
914 Աշոտ Բ, 14.	1032 Գագիկ երկրորդ կամ վերջին 3.
928 Աբաս 24.	1046 Բագրատունեաց տէրութիւնը վերջացաւ.
952 Աշոտ Գ, 26.	1079 Գագիկ Բ սպանուեցաւ.

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԵՒ ԿԱՐՍԻ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԸ.

908 Գագիկ Արծրունի 29.	972 Սենեքերիմ 55.
921 Աշոտ Նապուհեան 15.	1022 Սենեքերիմ Սեբաստիազնաց, 59 տարուան մէջ երեք յաջորդք ունեցաւ (1022—1080), ու յետոյ իշխանութիւնն իրաւորեցաւ:
937 Դերբենիկ Աշոտ 16.	
953 Աբուսահլ 19.	
962 Մուշեղ 23.	
972 { Աշոտ Սահակ 14.	
{ Գուրգէն Խաչիկ 32.	

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒԲԻՆԵԱՅ.

1080 Թուրքէն Ա, 15 տարի.	1224 Հեթում Բ, 45.
1095 Կոստանդին Ա, 5.	1269 Լեւոն Գ, 20.
1100 Թորոս Ա, 23.	1289 Հեթում Բ, 4.
1123 Լեւոն Ա, 15.	1293 Թորոս Գ, 2.
1144 Թորոս Բ, 24 տարի.	1296 Սմբատ 2.
1168 Թովմաս պայլ 1.	1298 Կոստանդին Բ, 2.
1169 Մէհ 5.	1300 Հեթում Բ, վերստին 5.
1174 Թուրքէն Բ, 11.	1305 Լեւոն Գ, 3.
1185 Լեւոն Բ, 14.	1308 Օշին 12.
1198 Լեւոն Բ թագաւոր կ'օժուի եւ 21 տարի կ'ըստարէ.	1320 Լեւոն Ե, 22.
1219 Զապէլ 1.	1342 Կոստանդին Գ, 1.
1220 Փիլիպպոս 2.	1343 Գուրգէն կամ Կիւս 2.
	1345 Կոստանդին Գ, 18.
	1365 Լեւոն վերջին 11.

ՅԱՆԿ ՆԻԻԹՈՅ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ,

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ.

Գաս Ա. Հայկէն մինչեւ Արմենակ.	5—9
— Բ. Հայկայ յաջորդներէն մինչեւ Արամ.	10—13
— Գ. Արամ եւ նորա քաջութիւնները	14—17
— Գ. Արայէն մինչեւ Պարոյր	18—21

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ.

— Ե. Պարոյրէն մինչեւ Երուանդ Ա.	22—24
— Զ. Տիգրան Ա.-էն մինչեւ Հայկազանց թագաւորութեան վերջանալը.	24—27

ԿՈՒՍԱԿԱՆ.

— Է. Միհրանէն մինչեւ Արտաւազդ վերջին	28—30
--	-------

ՔԱՂՈՒՍՊ.

— Ը. Հայկէն մինչեւ Պարոյրի թագաւորելը.	31—32
— Թ. Պարոյրէն մինչեւ Հայկազանց թագաւորութեան վերջանալը.	33—34

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ,

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ.

- Դաս ժ. Վաղարշակեն մինչև Արշակ Ա. 35—39
- ժԱ. Արշակ Ա.-են մինչև Տիգրան Բ. 39—42
- ժԲ. Տիգրան երկրորդ եւ նորա քա-
չութիւնները 42—46
- ժԳ. Արտաւագդէն Մինչև Աբգար. . . 46—49
- ժԴ. Աբգար եւ նորա գործերը 49—54
- ժԵ. Անանեկն մինչև Արտաշէս Բ. . . 54—57
- ժԶ. Արտաշէս Բ.-են մինչև Տրդատ . . 58—62
- ժԷ. Մեծն Խոսրով եւ նորա գործերը. 62—65
- ժԸ. Տրդատ եւ Խոսրով երկրորդ . . . 65—69
- ժԹ. Տիրան եւ Արշակ 70—74
- Ի. Պապ եւ Վարազդատ 74—78
- ԻԱ. Արշակ երրորդ, Վաղարշակ եր-
կրորդ եւ Խոսրով երրորդ. 79—82
- ԻԲ. Վռամշապուհ եւ նորա գործերը. 82—84
- ԻԳ. Խոսրով Գ.-են մինչև Արշակունեաց
բազաւորութեան վերջնաւը 85—87

ՄԱՐԶՊԱՆՔ.

- ԻԴ. Վենմիրշապուհ եւ Վարդանանց
պատերազմը 88— 94
- ԻԵ. Ատրորմիզդ, Ատրվշնասպ եւ Վա-
հանայ պատերազմը 95— 99
- ԻԶ. Վարդան Բ.-են մինչև Սմբատ
հազմայադը 99—107

Դաս ԻԷ. Սմբատայ կիրաւադատութենէն
մինչև Բագրատունեաց բազա-
ւորութեան սկիզբը. 107—111

ՔԱՂՈՒԱԾՔ.

- ԻԸ. Վաղարշակեն մինչև Մեծն Խոս-
րով 112—115
- ԻԹ. Մեծին Խոսրովու բազաւորեյկն
մինչև Արշակունեաց բազաւո-
րութեան վերջնաւը 116—119

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ,

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԲՍԿՐՍՏՈՒՆԵԱՅ.

- Լ. Աշոտ Բագրատունի եւ Սմբատ
առաջին 120—126
- ԼԱ. Աշոտ երկրորդ եւ Աբաս 127—134
- ԼԲ. Աշոտ երրորդէն մինչև Սկիւ-
բացի բաբարաց արշաւանքը . 134—140
- ԼԳ. Սկիւբացի բաբարաց արշաւան-
քէն մինչև Գագիկ երկրորդի
բազաւորելը 141—146
- ԼԴ. Գագիկ երկրորդէն մինչև Բագ-
րատունեաց բազաւորութեան
վերջնաւը 146—151

ՔԱՂՈՒԱԾՔ.

Դաս ԼԵ. 152—154

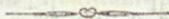
ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ,

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒԲԻՆԵՍՆՑ.

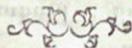
- Դաս ԼԶ. Ռուբեն առաջինն մինչև Լեոն
երկրորդ 155—16
- ԼԵ. Լեոն երկրորդն մինչև Հերում
երկրորդ 163—16
- ԼԸ. Հերում երկրորդն մինչև Ռու-
բինեանց քաղաքապետան վեր-
ջանալը 170—17

ՔԱՂՈՒԱԾՔ.

- ԼԹ. 179—18

- Խ. Հայաստանը Պարսից, Տաճկաց եւ
Ռուսաց իշխանութեան տակ . 182—18
- Ժամանակագրութիւնք 189—19
- Ցանկ նիւրոց 193—19

9/10/104

« Ազգային գրադարան »

NL0108472

2. 1661 50 lny. urd.